

LECH TRZECIAKOWSKI
(Poznań)

HISTORIOGRAFIA DZIEJÓW POPOWSTANIOWYCH 1864 - 1914

Już u zarania Polski Ludowej badaniom nad okresem określanym jako popowstańczy przypisywano wyjątkową rolę. Składało się na to kilka przyczyn.

1. Okres ten uważano za pierwszy istotny etap w powstawaniu Polski XX w. Głównym tego przejawem były doniosłe przemiany społeczne. „Po powstaniu styczniowym ziemiaństwo wypuszcza z rąk ster spraw zarówno gospodarczych, jak i kulturalnych, a wreszcie politycznych. Rolę ziemiaństwa przejmuje mieszczaństwo, a przy końcu wieku coraz bardziej zaznacza się wpływ klas pracujących w każdej dziedzinie życia społecznego” — pisał Henryk Wereszycki¹.

2. Powstanie Polski Ludowej wysuwało jako jeden z ważnych problemów sięganie do tradycji radykalnych przemian społecznych. Istniała więc potrzeba zintensyfikowania badań nad przeszłością ruchu robotniczego, sięgającego swymi korzeniami właśnie epoki po 1864 r.

3. Upowszechnienie się założeń materializmu historycznego prowadziło do ważkiej dyskusji nad periodyzacją dziejów Polski. Za jej podstawę uznano formacje społeczno-ekonomiczne. Przyjęto, że ziemie polskie wkroczyły w epokę kapitalizmu w drugiej połowie XIX w., traktując jako datę otwierającą rok 1864.

Pierwsze lata przyniosły dyskusję nad sposobem prezentowania dziejów najnowszych Polski. Henryk Wereszycki zainaugurował ją rozprawą pt. *O problematykę najnowszej historii Polski*. Autor spojrzął na ten problem przez pryzmat upadku państwa polskiego 1939 r. i jego odrodzenia. Tragiczne doświadczenia ostatnich lat — zdaniem Wereszyckiego — z całą wyrazistością uświadomiły fakt, „iż Polska od początku XVIII wieku oscyluje między niezależnością a niewolą”². Postulował on zajęcie się nie tyle dziejami państwa, ile dziejami narodu oraz ujmowanie przeszłości Polski na tle dziejów Europy Wschodniej i Środkowej. Pozwoli to na rewizję mitu o odrębności polskiej. „Zapewne się wtedy

---

¹ H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski 1864 - 1918*. Wyd. drugie poprawione i rozszerzone, Paryż 1979, s. 8.

² H. Wereszycki, *O problematykę najnowszej historii Polski*, [w:] „Dzieje Najnowsze”, T. I, Z. 1, s. 14, Warszawa 1947.

okaże, że ta polska odrębność jest tylko pozorna; może zrodziła się w świadomości inteligencji polskiej, nie mogącej nadażyć za gwałtownymi przemianami, którym ulega naród w ogólnodziejowym przewrocie, jaki jest treścią najnowszej historii”³.

Dyskusję z wywodami Henryka Wereszyckiego podjął Stefan Kieniewicz. Przychylając się do zasadniczych tez artykułu, wysunął kilka zastrzeżeń. Nie negując, że dzieje Polski w XIX w. wykazują szereg analogii z losami innych narodów tego regionu, podniósł, że zawierają pewne elementy, jak podział Polski między trzech zaborców, bezprzykładność walk o niepodległość, Wielką Emigrację, orientacje polityczne podczas I wojny światowej. Stefan Kieniewicz polemizował również z pomniejszaniem roli państwa. Nie akceptował też hipotezy o jakoby przyspieszonym rozwoju ekonomiczno-społecznym w okresach półniezależności. Podniósł tu konieczność ujmowania tej problematyki na szerszym tle: „Szybkość postępu w Polsce uważać należy za wypadkową dwu sił niezależnych: ogólnoswiatowego układu stosunków gospodarczo-politycznych oraz lokalnej postawy polskiego (wzgl. zaborczego) rządu i społeczeństwa”⁴. W latach 1947 - 1948 ukazały się dwa znaczące dzieła mające ambicje syntetyzującego ujęcia dziejów Polski w dobie powstaniowej 1864 - 1918. Pierwsze, poświęcone historii gospodarczej, wyszło spod pióra Witolda Kuli (*Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej 1864 - 1918*). Autor przyjął układ zaborowy, omawiając kolejno rozwój gospodarczy ziem polskich pod panowaniem rosyjskim, austriackim i pruskim. Próbę trójzaborowego ujęcia przemian ekonomiczno-społecznych przyniosło krótkie zakończenie. W rok później na półkach księgarskich ukazała się praca Henryka Wereszyckiego o historii politycznej tego okresu. Autor zgodnie z przyjętymi założeniami położył nacisk na dzieje narodu. Przyjęta koncepcja dzieła była próbą kompromisu między zaborowym a trójzaborowym ujmowaniem materii. Jest rzeczą godną podkreślenia, że Wereszycki, na ile pozwalał na to ówczesny stan badań, przedstawiał procesy zachodzące w świadomości Polaków⁵.

Ważnym wydarzeniem było też pojawienie się drugiego tomu dzieła Jana Rutkowskiego pt. *Historia gospodarcza Polski*, który jest poświęcony czasom rozbiorowym. Autor wyróżnił w nich trzy okresy: epokę wielkich reform włościańskich (1772 - 1870), rozkwit kapitalizmu (1870 - 1914) oraz gospodarkę w Polsce podczas pierwszej wojny światowej. Książce tej niekiedy stawiano zarzut zbyt statycznego traktowania materii, ze szkodą dla ewolucyjnego prezentowania historii gospodarczej, na jej kartach znajdujemy jednak ważkie dyrektywy metodologiczne zarówno dotyczące spraw ogólniejszych, jak i badanej w drugim tomie epo-

³ Ibidem, s. 19.

⁴ S. Kieniewicz, *Historia narodu czy historia państwa*, [w:] „Dzieje Najnowsze”, T. I, Z. 3 - 4, s. 379, Warszawa 1947.

⁵ H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski*; W. Kula, *Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej 1864 - 1918*, Warszawa 1947.

ki. Zastanawiając się nad cechami charakterystycznymi dla okresu niewoli, Rutkowski pisze: „Rozbiory pociągnęły za sobą jako najważniejszą konsekwencję eksploatację gospodarczą ziem polskich, a zwłaszcza ludności polskiej przez państwo zaborcze i ludności posiadającej dominującą polityczną w nich rolę oraz rozbitcie gospodarcze jednolitego za czasów przedrozbiorowych terytorium Polski. Oba zjawiska można obserwować we wszystkich działach życia gospodarczego”⁶. Drugą ważną zaletą dzieła Rutkowskiego jest trójzaborowe omawianie w poszczególnych działach wydarzeń gospodarczych, które pozwala na porównawcze ich widzenie.

Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych pojawiły się liczne wypowiedzi na temat sposobu prezentacji dziejów Polski po 1864 r. Wielokrotnie jednak przybierały one formę deklaracyjnych oświadczeń, bliższych propagandzie niż nauce. Zapowiedzią tego trendu były obrady konferencji poświęconej stosunkom polsko-niemieckim, odbytej w lipcu 1950 r. we Wrocławiu. Były dwa oblicza tego spotkania. Podjęto na niej zdecydowaną krytykę tzw. historiografii burżuazyjnej, nie tyle kierując się rzetelnością naukową, ile względami propagandowymi. Z drugiej strony podnoszono, że na nowym etapie należy badania oprzeć na materializmie historycznym. Wysunięto szereg inspirujących postulatów. Apelowano o głębsze ujmowanie procesów zachodzących w stosunkach ekonomiczno-społecznych, analizę postawy polskich klas posiadających wobec państwa zaborczego, współdziałania polskich i niemieckich żywiołów demokratycznych, a następnie w łonie ruchu robotniczego. Zauroczenie problematyką ekonomiczną i społeczną zepchnęło na marginesie potrzebę badań nad polityką germanizacyjną⁷.

Kolejnym etapem w upowszechnianiu założeń materializmu historycznego były obrady podsekcji historii na I Kongresie Nauki Polskiej w Warszawie na przełomie czerwca i lipca 1951 r. Spotkanie historyków wypadło bardzo nieświetnie. Referat Żanny Kormanowej nie wywołał dyskusji. Trudno bowiem było dyskutować, kiedy — jak pisał Witold Kula — „Główną tezą referatu było to, że nauki historycznej w Polsce nie było i nie ma, i że my ją dopiero mamy stworzyć”⁸.

Pokłosiem Kongresu Nauki Polskiej była pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich w Otwocku w dniach od 28 grudnia 1951 r. do 12 stycznia 1952 r. W czasie obrad, których tematem było

⁶ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, T. II. *Czasy porozbiorowe do 1918 r.*, s. VIII, Poznań 1950.

⁷ L. Trzeciakowski, *Polityka Prus na polskich ziemiach zachodnich w XIX w. w historiografii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*. Część druga. *Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, pod red. Krasuskiego, Labudy, Walczaka, s. 276 - 277, Poznań 1984.

⁸ P. Hübner, *I Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej państwa ludowego*, s. 154 - 155, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983; W. Kula, *W sprawie naszej polityki naukowej*, [w:] „Kwart. Hist.”, R. LXIII, nr 3 s. 153.

stosowanie materializmu historycznego w badaniach nad dziejami Polski, nie mało miejsca poświęcono okresowi po 1864 r. W referacie Stanisława Arnolda pt. *Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski rok 1864* potraktowano jako otwierający epokę kapitalizmu. Przyjęto podział wewnętrzny, wyróżniając do 1917 r. dwa podokresy: okres kapitalizmu przedmonopolistycznego, kończącego się w początkach XX w., oraz narastania przesłanek imperializmu. W ramach tych dwóch okresów referent zwrócił uwagę na trzy wydarzenia jako szczególnie istotne: powstanie Wielkiego Proletariatu, rewolucję 1905 - 1907 r. i wojnę światową. Podstawę do bardziej już szczegółowych rozważań nad epoką popowstaniową stanowiły referaty: Leona Grosfelda — *Prawidłowość i specyfika polskiego imperializmu* i Tadeusza Daniszewskiego — *Miejsce i rola polskiego ruchu robotniczego*. Gdy w referacie L. Grosfelda zawarta była pewna faktografia, choć przetykana frazeologią propagandową, to rozważania T. Daniszewskiego podporządkowane były nie tyle naukowej analizie problemu, ile tzw. ofensywie ideologicznej, przejawiającej się w hagiograficznym ujęciu dziejów SDKPiL i bezwzględnej krytyce PPS⁹.

Obrazy otwockie wywarły znaczny wpływ na badania nad okresem popowstaniowym. Położenie w nich nacisku na tematykę ekonomiczną i dzieje ruchu robotniczego na wiele lat zadecydowało o preferowaniu tej właśnie tematyki. Rezultaty były bardzo różne. Rozważania nad rozwojem przemysłu przyniosły interesujące wyniki. Niewątpliwie na pierwsze miejsce wysuwała się tutaj książka Ireny Pietrzak-Pawłowskiej pt. *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900 - 1905* (wydana w 1955 r.). Miała ona ambicje ujęcia całości dziejów Królestwa w początkach wieku XX. Partie poświęcone rozwojowi przemysłu, oparte na gruntownych studiach, różniły się korzystnie od rozdziałów traktujących o kwestiach społecznych i politycznych, ujmowanych schematycznie.

Badania nad rozwojem przemysłu szły w dwóch kierunkach: prac monograficznych, traktujących o rozwoju tej gałęzi gospodarki w poszczególnych częściach Polski, bądź określonych gałęzi przemysłu (Natalii Gąsiorowskiej, Jerzego Jarosa, Ireneusza Ihnatowicza, Czesława Łuczaka)¹⁰. Pierwsze próby trójzaborowego spojrzenia na tę tematykę miały

⁹ S. Arnold, *Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski*, [w:] *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich. Przemówienia, referaty, dyskusje*, Tom pierwszy s. 182 - 183, Warszawa 1953; L. Grosfeld, *Prawidłowość i specyfika polskiego imperializmu*, [w:] *Pierwsza konferencja metodologiczna*, Tom drugi, s. 263 - 282; T. Daniszewski, *Miejsce i rola polskiego ruchu robotniczego*, Ibidem, s. 331 - 352; N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815 - 1918*, Warszawa 1965; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnoląskim do 1914 roku*, Wrocław 1965; C. Łuczak, *Przemysł Wielkopolski w latach 1871 - 1914*, Poznań 1960; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860 - 1900*, Wrocław 1965.

¹⁰ K. Wajda, *Wieś pomorska na przelomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1964; tenże, *Die Industrialisierung und die polnische und die deutsche Gesellschaft in den preussischen Ostprovinzen 1848 - 1914*, [w:] *Industrialisierung, sozialer Wandel und Arbeiterbewegung in Deutschland und Polen bis 1914*. Redaktion W. Jacobmeyer, Braunschweig 1983, s. 83.

jednak charakter prac zbiorowych, np. *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.* pod red. Ireny Pietrzak-Pawłowskiej (1970). Jawiły się równocześnie prace wysuwające pewne problemy, istotne dla rozwoju przemysłu; do nich należy zaliczyć książkę Juliusza Łukaszewicza zatytułowaną *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego* (1963). Za pobudzającą do dyskusji uznać należy pracę Wacława Długoborskiego pt. *Więź ekonomiczna między Zagłębiami Górnośląskim i Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877)* (1973), stanowiącą istotny przyczynek do dyskusji nad obiektywnymi i subiektywnymi więzami łączącymi ziemie polskie w warunkach rozbitcia politycznego. Zaczęły pojawiać się monografie poszczególnych zakładów przemysłowych, np. Wacława Radkiewicza o fabryce Hipolita Cegielskiego (1962).

Dość znaczne miejsce w badaniach zajmowały sprawy rolnictwa. Nie wszystkie jednak ziemie polskie pod zaborami doczekały się mniej lub bardziej wyczerpujących opracowań. Kwestią rolną na Pomorzu Gdańskim zajął się Kazimierz Wajda. Stwierdzał postępującą koncentrację produkcji, a z drugiej strony — rosnącą liczbę gospodarstw chłopskich. To ostatnie zjawisko spowodowane było działalnością Komisji Kolonizacyjnej i głodem ziemi, zaspokajanym przez zakup ziemi dzięki funduszom czerpanym z oszczędności emigrantów sezonowych lub stałych. Po latach autor wróci do tej sprawy, zwracając uwagę na fakt, że protekcyjna polityka państwa wobec wielkiej własności powodowała stały napływ kapitałów do rolnictwa, ze szkodą dla pozarolniczych gałęzi gospodarki.

W rozważaniach nad kwestią rolną w Królestwie Polskim wydarzeniem było ukazanie się pracy Krzysztofa Groniowskiego. Obok przemian w stosunkach własnościowych i społecznych wiele miejsca poświęcił świadomości ludności wiejskiej. Tematyki zaboru rosyjskiego dotyczyła również monografia Reginy Chomać, analizująca przemiany w strukturze agrarnej¹¹. Krystyna Bielecka, analizując strukturę użytkowania ziemi w trzech zaborach, stwierdziła wyraźny postęp przejawiający się tak w rosnącym obszarze zasiewów, jak i korzystnych zmianach w uprawach¹². Ważnym studium była praca Stanisława Borowskiego o wpływie włączenia wsi w orbitę rynku na rozwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce¹³. Mechanizacją rolnictwa zajmowali się Julian Bartyś i Stanisław Borowski¹⁴. Podejmowano również badania nad hodowlą. Tu na szczególną uwagę zasługują monografie Witolda Pruskiego, dotyczące Królestwa

¹¹ K. Groniowski, *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871-1914*, Warszawa 1966; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970.

¹² K. Bielecka, *Przemiany struktury użytkowania ziemi w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1969.

¹³ S. Borowski, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807-1914*, Poznań 1962.

¹⁴ J. Bartyś, *Początki mechanizacji rolnictwa polskiego*, Wrocław 1966; S. Borowski, *Rozwój mechanizacji pracy w rolnictwie Wielkopolski w latach 1823-1890*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. XXII, 1957.

i Galicji, oraz Juliana K. Jańczaka — o Poznańskim¹⁵. Studia nad rozwojem rolnictwa nie rozwijają się równomiernie. Wyraźnie dominują tu publikacje poświęcone Królestwu Polskiemu, brak zaś opracowań kwestii agrarnej w Poznańskim i w Galicji. Fakt ten nie może pozostać bez wpływu na pełne zrozumienie np. tak burzliwie rozwijającego się w zaborze austriackim ruchu ludowego.

W powiązaniu z problematyką produkcji żywności pozostaje interesująca książka Tadeusza Sobczaka o konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w. Autor stwierdza, że mimo stopniowej poprawy w wyżywieniu ludności, było ono niewystarczające¹⁶.

Rozważania na temat dziejów handlu nie spotkały się z większym zainteresowaniem badaczy, aczkolwiek ukazała się znacząca praca Andrzeja Jezierskiego poświęcona handlowi zagranicznemu Królestwa Polskiego. Poszukując odpowiedzi na jedno z podstawowych pytań dotyczących wzrostu gospodarczego Królestwa Polskiego, Jezierski uważa, wbrew obiegowej opinii, że decydujący był rynek wewnętrzny. Eksport przynosił wprawdzie spektakularne osiągnięcia, ale miały one charakter krótkotrwały i jednostronny¹⁷.

Problematyka tak istotna, jak dzieje transportu znajduje się prawie poza sferą zainteresowań polskich historyków. W świetnej książce *Polska XIX wieku* w trzech rozprawach o sprawach gospodarczych znajdujemy tylko kilka zdawkowych zdań na ten temat. Nieco uwag o kolejnictwie w Królestwie dostarcza nam biografia Jana Blocha, pióra Ryszarda Kołodziejczyka. Jedynie Wielkopolska doczekała się w tym zakresie wartościowej monografii, przygotowanej przez Teresę Dohnalową¹⁸.

Niewiele mamy wiadomości na temat roli finansów w rozwoju ekonomicznym ziem polskich. Z monografii wymienić trzeba pracę Henryka Sitarka o Banku Związku Spótek Zarobkowych w Poznaniu. Autor omawia działalność tej instytucji finansowej i jej znaczenie dla rozwoju gospodarczego społeczności polskiej pod zaborem pruskim, aczkolwiek tej ostatniej sprawie poświęca zbyt mało miejsca. Interesujące są stwierdzenia dotyczące powiązań polskiego systemu spółdzielczości finansowej z bankami niemieckimi. Polską spółdzielczością finansową zajmował się również Stefan Ochociński. Pod redakcją tegoż autora

¹⁵ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815 - 1918*, T. 1 - 3, Warszawa 1967 - 1969; *Hodowla zwierząt gospodarskich w Galicji w latach 1772 - 1918*, T. 1 i 2, Wrocław 1975; J. I. Jańczak, *Zmiany w stanie ilościowym rejonizacji hodowli w Poznańskim w XIX i na początku XX w.*, Warszawa 1969.

¹⁶ T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim XIX wieku*, Wrocław 1968.

¹⁷ A. Jezierski, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815 - 1914*, Warszawa 1967.

¹⁸ *Polska XIX wieku. Państwo — Społeczeństwo — Kultura*, pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1982; T. Dohnalowa, *Rozwój transportu w Wielkopolsce 1815 - 1914*, Warszawa—Poznań 1976; R. Kołodziejczyk, *Jan Bloch (1836 - 1902)*, Warszawa 1983.

ukazała się praca zbiorowa, zawierająca studia nad systemem spółdzielczości kredytowej. Za szczególnie cenne uznać należy rozważania nad założeniami programowymi i oddziaływaniem Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na terenowe organizacje spółdzielcze. O bankach śląskich pisał Tomasz Afeltowicz, zaś kapitałami obcymi w przemyśle Królestwa interesował się Zbigniew Pustuła. Generalnie jednak przychodzi czytelnikowi wyławiać wiadomości na temat akumulacji i koncentracji kapitałów z opracowań pośrednio dotyczących tej tematyki, np. z pracy Franciszka Białego o Górnośląskim Związku Przemysłowców czy dzieła Ireny Pietrzak-Pawłowskiej *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900 - 1905*¹⁹.

Ukazały się też prace omawiające rozwój ekonomiczny pewnych regionów, jak Alfreda Wielopolskiego — o Pomorzu Zachodnim, Czesława Łuczaka — o Poznaniu czy Józefa Lindmajera — o Koszalińskim²⁰.

W latach sześćdziesiątych pojawiły się trzy próby syntez historii gospodarczej Polski; książka Władysława Rusińskiego obejmująca całość dziejów, podobnie jak dzieło Benedykta Zientary, Antoniego Mączaka, Ireneusza Ihnatowicza i Zbigniewa Landaua oraz Ireny Kostrowickiej, Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego dotyczące XIX i XX w. Książki te są bardziej podręcznikami, utrzymanymi w tradycyjnej konwencji, niż syntezami rysującymi nowe koncepcje rozwiązywania problematyki historyczno-ekonomicznej²¹.

Ciekawe propozycje rozpatrywania dziejów gospodarczych w XIX w. zawierają dwie rozprawy: Ireny Pietrzak-Pawłowskiej, o pozycji ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej, oraz Andrzeja Jezierskiego, zajmująca się problemami wzrostu gospodarczego Polski. Autor ten podkreśla potrzebę ujęcia porównawczego z innymi krajami nie tylko europejskimi, ale również ze Stanami Zjednoczonymi²².

Podczas gdy historia gospodarcza od zarania Polski Ludowej upra-

¹⁹ T. Afeltowicz, *Studia nad historią banków śląskich*, Wrocław 1963; F. Biały, *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1854 - 1914*, Katowice 1963; S. Ochociński, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, Poznań 1965; Z. Postuša, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1876 - 1900*, „Kwart. Hist.,” R. 71, 1964; H. Sitarek, *Rola kredytu w rozwoju gospodarki Wielkopolski na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa—Poznań 1977; *Wielkopolski system spółdzielczości kredytowej*, praca zbiorowa pod red. Stefana Ochocińskiego, Warszawa—Poznań 1985.

²⁰ A. Wielopolski, *Gospodarka pomorska na przełomie XIX i XX wieku*, Szczecin, 1959; C. Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu 1815 - 1918*, Poznań 1965; J. Lindmajer, *Przemiany gospodarcze na terenie regencji koszalińskiej w latach 1850 - 1914*, Koszalin—Siupsk 1981.

²¹ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1975; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1963; B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1965.

²² A. Jezierski, *Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX wieku*, [w:] *Polska XIX wieku. Państwo — Społeczeństwo — Kultura*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1982; I. Pietrzak-Pawłowska, *Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Historia gospodarcza Polski*, pod red. Natalii Gąsiorowskiej. *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14 - 17 września 1958 r. Referaty i dyskusje*, Warszawa 1960.

wiana była przez coraz to liczniejszy zastęp badaczy, to szeroko pojęte dzieje społeczne znajdowały się na marginesie zainteresowań. Koncentrowano się na wąsko pojętym ruchu robotniczym, uwzględniając pewne aspekty kształtowania się proletariatu, jednak bez gruntowniejszych badań monograficznych. Przełom nastąpił w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, kiedy to pojawiły się pierwsze dzieła o kształtowaniu się klasy robotniczej i burżuazji (Tadeusz Łepkowski i Ryszard Kołodziejczyk), chociaż dotyczyły one pierwszej połowy XIX w. i ograniczały się do Warszawy czy Królestwa Polskiego, to unaocniły bogactwo tematyki związanej z badaniami nad strukturami społecznymi. Zapowiedzią badań na tym polu, dotyczących epoki po 1864 r., była nowatorska książka Karola Jończy o położeniu robotników na Górnym Śląsku. Ważnym wydarzeniem świadczącym o rosnącym zainteresowaniu tą tematyką było pojawienie się w 1965 r. pierwszego tomu wydawnictwa *Spółeczeństwa Królestwa Polskiego*, pod redakcją Witolda Kuli, które w 1970 r. rozszerzyło swój zakres terytorialny i chronologiczny, przyjmując nazwę *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX w.* (redakcja spoczywała w rękach W. Kuli i J. Leskiewiczowej, a ostatnio redagowane jest przez Leskiewiczową). Ukazały się tu rozprawy poświęcone epoce po 1864 r., np. Ireneusza Ihnatowicza — *Urzednicy galicyjscy w dobie autonomii* (t. VI) czy Marii Kruczkowskiej — *Deputowani Koła Polskiego w Wiedniu w latach 1865 - - 1879* (T. VII). Z monografii wymienimy książkę Witolda Szulca o położeniu proletariatu w Wielkopolsce, Zdzisława Leszczyńskiego pt. *Ochrona zdrowia robotników w Królestwie Polskim* (1983), zawierającą interesujące rozważania na temat warunków pracy, stanu zdrowotności i wypadków przy pracy, oraz liczne rozprawy publikowane w wydawnictwie „Polska klasa robotnicza”, ukazującym się pod redakcją Stanisława Kalabińskiego. Próbę syntetycznego spojrzenia na proletariat przemysłowy pod zaborami podjęła Elżbieta Kaczyńska²³.

W badaniach nad klasą robotniczą dziełem o podstawowym znaczeniu była monografia Anny Żarnowskiej — *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870 - 1914* (1974). Autorka uwzględniła tu nie tylko liczebność klasy robotniczej, skład narodowościowy, źródła rekrutacji, mobilność, ale również status rodziny i wykształcenie. W podobnym kierunku podąża Kazimierz Wajda w swej książce poświęconej klasie robotniczej Pomorza Wschodniego²⁴. Za kolejny ważny etap w badaniach nad proletariatem uznać należy następną monografię Anny Żarnowskiej zatytułowaną *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX wieku* (1985). Au-

²³ *Polska klasa robotnicza*, red. S. Kalabiński, T. I - X, od T. X ukazujące się pod red. E. Kaczyńskiej, Warszawa 1970 - 1983; W. Szulc, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871 - 1914*, Poznań 1970; K. Jońca, *Położenie robotników w przemyśle górniczo-hutniczym na Śląsku w latach 1889 - 1914*, Wrocław 1960; E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970.

²⁴ K. Wajda, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981

torka uwzględniła również życie codzienne oraz pokusiła się o zarysowanie portretu proletariusza warszawskiego.

Znacznie skromniej prezentują się badania nad innymi warstwami i klasami społecznymi. Na uwagę zasługuje monografia Ireneusza Ihnatowicza o burżuazji warszawskiej, a przede wszystkim studia Ryszarda Kołodziejczyka nad burżuazją na ziemiach polskich XIX i XX w. Pod jego redakcją w 1974 r. zaczęło ukazywać się wydawnictwo ciągłe — „Dzieje burżuazji w Polsce” — zawierające m. in. rozprawę Joanny Hensel o mecenacie artystycznym finansjery warszawskiej. Zapoczątkowano również studia nad niełatwym do zdefiniowania drobnomieszczaństwem, któremu poświęcone są rozważania Elżbiety Kaczyńskiej i Stefanii Kowalskiej-Glikman²⁵.

Badania nad ziemiaństwem zainaugurował tom studiów pod redakcją Janiny Leskiewiczowej, w którym znajdujemy jedną rozprawę dotyczącą ziemiaństwa w epoce popowstaniowej. Jest to próba przedstawienia wzorca osobowego ziemianina wielkopolskiego Wielkiego Księstwa Poznańskiego, pióra Witolda Molika²⁶.

Zastanawia brak monograficznych opracowań przemian zachodzących wśród ludności wiejskiej, a szczególnie chłopstwa. Luki tej wypełnić nie mogą takie prace, jak Wincentego Stysia — *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa* (1959).

Znacznie większym zainteresowaniem wśród historyków cieszyła się warstwa inteligencji. Badania na szerszą skalę zainaugurowała książka Janiny Leskiewiczowej — *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym 1864 - 1870* (1970). Obszernej monografii pióra Ireny Homoli doczekała się inteligencja Krakowa. Cenne rozprawy ukazywały się na łamach wydawnictwa „Inteligencja polska XIX i XX wieku” pod redakcją Ryszardy Czepulis-Rastenis. Wśród autorów obok animatorki całego przedsięwzięcia jawią się nazwiska: Ireny Homoli, Witolda Molika, Józefa Borzyszkowskiego, Jerzego Jedlickiego, Daniela Beauvois. W monografii Haliny Kiepuskiej, poświęconej głównie aktywności politycznej inteligencji zawodowej warszawskiej w dobie rewolucji 1905 - 1907, znajdujemy cenne dane dotyczące liczebności tej warstwy²⁷.

Badania nad strukturami społecznymi przyniosły również pierwsze

²⁵ J. Hensel, *Mecenat finansjery warszawskiej w zakresie plastyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce*, T. I, Wrocław 1974; I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1974; R. Kołodziejczyk, *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w.*, Warszawa 1979; R. Kołodziejczyk, *Burżuazja polska w XIX i XX wieku*, Warszawa 1979; E. Kaczyńska, *Drobnomieszczaństwo polskie XIX i na początku XX w. Problemy dyskusyjne i trudności badawcze* [w:] *Spółczesność polskie XVIII XIX w.* T. V, Warszawa 1972; S. Kowalska-Glikman, *Pojęcie drobnomieszczaństwa i jego miejsce w strukturze społecznej*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce*, T. II, Wrocław 1980, *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku*, Warszawa 1983.

²⁶ *Ziemiaństwo polskie 1795 - 1945*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985.

²⁷ I. Homola, *Kwiat społeczeństwa...*, Kraków—Wrocław 1984; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905 - 1907*, Warszawa 1967; *Inteligencja polska pod zaborami*, *Studia* T. I, pod red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, *Inteligencja polska XIX i XX w.*, *Studia* T. II, III, Warszawa 1981, 1983, pod red. R. Czepulis-Rastenis.

próby ujęcia ich na określonym terytorium. Tu na uwagę zasługują prace Marii Nietykszy — *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku* (1971) oraz Juliana Janczaka — *Ludność Łodzi przemysłowej 1820 - 1914* (1982). Rozległy wachlarz podjętych przez autorów zagadnień, związanych z rozwojem stosunków ludnościowych obu miast, pozwala ocenić te monografie jako cenny przyczynek do badań nad kształtowaniem się społeczeństwa industrialnego. Ambitną analizę społeczeństwa Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego przedsięwziął Stefan Kowal²⁸. Autor zajął się nie tylko ludnością polską, ale również niemiecką i żydowską, *de facto* zniemczoną już w tym okresie i tu rodzi się wątpliwość, czy można mówić o jednym społeczeństwie, a nie o dwóch — polskim i niemieckim.

Do szeroko pojętej problematyki dziejów społecznych należy również życie codzienne w XIX w. Ta dziedzina uprawiana jest przez stosunkowo nieliczne grono badaczy i niekiedy na marginesie ich zasadniczych zainteresowań. Wymienić tu trzeba prace: Bohdana Baranowskiego²⁹, Ireneusza Ihnatowicza, Marii i Lecha Trzeciakowskich. Wiele istotnych elementów, związanych z życiem codziennym, dostarcza bardzo cenne wydawnictwo — *Historia kultury materialnej w zarysie*³⁰.

Na omawiany okres przypadały wielkie ruchy migracyjne, spowodowane zmianami w sferze ekonomicznej i społecznej. Największe zainteresowanie budziła sytuacja w zaborze pruskim. O migracjach z tych terytoriów oraz przybyszach z innych ziem pisali Andrzej Brożek, Bogusław Drewniak, Kazimierz Wajda³¹. Ukazały się również takie dzieła zbiorowe, jak: *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, pod redakcją Celinę Bobińskiej oraz *Emigracje z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*, pod redakcją Andrzeja Pilcha, zawierające rozprawy Andrzeja Brożka, Krzysztofa Groniowskiego i Andrzeja Pilcha³². Reasumując, można stwierdzić, że badania nad ruchami migracyjnymi są znacznie zaawansowane, a publikacje — obok bogatej warstwy faktograficznej — zawierają istotne elementy eksplanacyjne. Należałoby jeszcze pokusić się np. o prace o masowych migracjach ze wsi do miast i ich konsekwencjach.

²⁸ S. Kowal, *Spółeczeństwo Wielkopolski i Pomorza w latach 1871 - 1914*, Poznań 1982.

²⁹ B. Baranowski, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX wieku*.

³⁰ I. Ihnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, Warszawa 1971; M., L. Trzeciakowscy, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, Poznań 1982; *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, T. VI 1870 - 1918, red. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979.

³¹ A. Brożek, *Robotnicy spoza zaboru pruskiego w przemyśle na Górnym Śląsku (1870 - 1914)*, Wrocław 1966; tenże, *Problematyka narodowościowa Ostflucht na Śląsku*, Wrocław 1969; B. B. Drewniak, *Emigracja z Pomorza Zachodniego 1816 - 1914*, Poznań 1966; K. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850 - 1914*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.

³² *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, pod red. C. Bobińskiej, Warszawa 1976; *Emigracje z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII - XX w.)*, pod red. A. Pilcha, Warszawa 1984.

Drugi zrab publikacji poświęconych emigracjom to dzieje wychodźców w kraju osiedlenia. Zainteresowanie skupić się na Stanach Zjednoczonych Ameryki i Niemczech, w tym ostatnim wypadku *de facto* ograniczając się do Zagłębia Ruhry. Nie brak też prac poświęconych Polakom w Rosji. Na szczególną uwagę zasługują prace Ludwika Bazyłowa, Andrzeja Brożka, Zygmunta Łukawskiego, Krystyny Murzynowskiej i Floriana Stasika³³. Uwaga autorów skupiła się przede wszystkim na aktywności środowisk polonijnych. Na drugim planie znalazły się procesy asymilacyjne. Najsilniej zasygnalizowane zostały one w pracy Floriana Stasika o polskiej emigracji zarobkowej w Stanach Zjednoczonych. Wymagają one jednak dalszych badań i to o charakterze interdyscyplinarnym. Stosowanie tych metod owocowało w monografii Hieronima Kubiaka o Polskim Narodowym Kościele Katolickim³⁴. Interesujący zamysł przygotowania dzieł o Polakach w wielkich metropoliach zapoczątkowany został dziełem Ludwika Bazyłowa pt. *Polacy w Petersburgu* (1984).

Problematyka polityczna dziejów powojennych stanowi ogromne pole badawcze. Wachlarz uprawianych tu wątków jest bardzo szeroki. Dotyczą one polityki państw zaborczych, postawy wobec niej społeczeństwa polskiego, myśli politycznej i wynikającej z niej aktywności poszczególnych ugrupowań czy stronnictw i partii. Okoliczności różnej natury sprzyjały podejmowaniu badań nad stosunkiem Prus—Niemiec do Polaków i sprawy polskiej. Pojawiło się wiele monografii. W zasadzie dotyczą one wszystkich podstawowych etapów polityki germanizacyjnej, jak Kulturkampf (tu wymienić należy prace Łucji Borodziej, Zygmunta Zielińskiego i Lecha Trzeciakowskiego), rugi pruskie (Andrzej Brożek), Komisja Kolonizacyjna (Tadeusz Cieślak, Witold Jakóbczyk), aktywność Hakaty (Adam Galos i Witold Jakóbczyk), ustawa wyłączeniowa (Michał Pirko)³⁵.

³³ L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984; A. Brożek, *Polonia amerykańska 1854 - 1939*, Warszawa 1977; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863 - 1914*; K. Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880 - 1914*; F. Stasik, *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865 - 1914*, Warszawa 1985.

³⁴ H. Kubiak, *Polski Narodowy Kościół Katolicki w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1897 - 1965*, Wrocław 1970.

³⁵ Ł. Borodziej, *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampfu*, Warszawa 1972; A. Brożek, *Wysiedlenia Polaków z Górnego Śląska przez Bismarcka (1885 - 1887)*, Katowice 1963; T. Cieślak, *Przeciw pruskiej przemocy*, Warszawa 1959; A. Galos, F. H. Gentzen, W. Jakóbczyk, *Dzieje Hakaty*, red. J. Pajewski, Poznań 1966; W. Jakóbczyk, *Pruska Komisja Osadnicza 1886 - 1919*, Poznań 1976; M. Pirko, *Niemiecka polityka wyłączeniowa na ziemiach polskich w latach 1907 - 1908*, Warszawa 1963; L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970; Z. Zieliński, *Wykonanie ustawy sejmu pruskiego z II V 1873 r. o kształceniu i zatrudnianiu duchowieństwa na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1873 - 1887*, [w:] „Studia Historyczne” pod red. M. Życzyńskiego i Z. Zielińskiego, Lublin 1968. Ocena prac poświęconych polityce Prus na polskich ziemiach zachodnich w XIX w. poświęcona jest odrębna rozprawa, zob: L. Trzeciakowski, *Polityka Prus na polskich ziemiach zachodnich w XIX w. w historiografii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*. Część druga.

Natomiast przez lat czterdzieści nie doczekaliśmy się ani jednej monografii, która zajmowałaby się polityką rusyfikacyjną. Wspomina się wprawdzie o pewnych jej przejawach w opracowaniach dotyczących np. rewolucji 1905 - 1907 r., spraw polskich w Dumie, sytuacji Kościoła, historii prawa. W sumie trudno jednak uznać sytuację za normalną. Nie wiele lepiej wygląda rzecz, gdy mówimy o postawie Wiednia. Na dobrą sprawę wymienić tu należy pracę Konstantego Grzybowskiego pt. *Galicja 1848 - 1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii* (1959). Prace Józefa Buszko i Stanisława Grodziskiego dotyczą polityki Habsburgów wobec Polaków czy to na kanwie rozważań o reformie wyborczej, czy to udziału Polaków w najwyższych organach władzy monarchii naddunajskiej³⁶.

Duży wpływ na postawę społeczeństwa polskiego miał rozwój myśli politycznej. Ta dziedzina przez wiele lat nie cieszyła się popularnością, zapewne nie tyle z winy samych historyków, ile niekorzystnej dla tych badań aury politycznej. Koncentrowano się na jednostronnie ujmowanych koncepcjach politycznych SDKPiL. Jeżeli już mówiono o programach politycznych innych partii, to w przypadku PPS w zasadzie ograniczano się do zarzutów w rodzaju oportunistu lub nacjonalizmu. Nieco miejsca poświęcono też ruchowi ludowemu. Sprowadzające się do niepochlebnych epitetów uwagi o myśli politycznej innych ugrupowań spotkać można było w kontekście ich stosunku do ruchu robotniczego czy państw zaborczych.

Próba przedstawienia genezy obozu stańczyków, podjęta przez Kazimierza Wykę, tylko częściowo mogła usatysfakcjonować czytelnika. Autor zgodnie z panującą w początkach lat pięćdziesiątych manierą dość jednostronnie doszukiwał się w położeniu ekonomicznym Galicji źródła zjawisk w sferze ideologii. Celina Bobińska zajęła się ideologią rewolucyjnych demokratów w latach sześćdziesiątych XIX w. Praca ta, nie pozabawiona niekiedy nazbyt jednostronnych ocen, zawiera istotne konstatacje na temat epigonizmu programów powstających na emigracji postyczniowej, nie mających szans realizacji w nowych warunkach w kraju³⁷.

Sytuacja uległa pewnej poprawie w związku z ukazywaniem się od lutego 1958 r. kwartalnika „Z pola walki”, gdzie pojawiły się roprawy omawiające elementy myśli politycznej ruchu robotniczego. Wkrótce ukazały się też pierwsze monografie zapowiadające głębsze traktowanie myśli politycznej, np. praca Janiny Kasprzakowej o PPS-Lewicy, Ale-

³⁶ J. Buszko, *Sejmowa reforma w Galicji 1905 - 1914*, Warszawa 1956; S. Grodziski, *Udział Polaków w centralnych organach austriackiej administracji i sądownictwa*, [w:] *Polacy w Austrii — materiały międzynarodowego sympozjum naukowego w UJ*, „Prace Polonijne”, 1976, nr 2.

³⁷ K. Wyka, *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849 - 1869*, Wrocław 1951; C. Bobińska, *Ideologia rewolucyjnych demokratów polskich w latach sześćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1956.

ksandra Kochańskiego o SDKPiL oraz Aliny Molskiej o modelu ustroju socjalistycznego we wczesnym okresie polskiej myśli marksistowskiej³⁸. Prawdziwy przełom nastąpił jednak w latach siedemdziesiątych. Wydaniem było ukazanie się w 1975 r. pierwszego tomu wydawnictwa *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, pod redakcją Henryka Zielińskiego. Poszczególne tomy poświęcone były określonej problematyce, jak np. *Polska i jej sąsiedzi czy Twórcy polskiej myśli politycznej*. Wokół tego wydawnictwa skupiło się grono badaczy myśli politycznej, m. in. Bohdan Cywiński, Adolf Juzwenko, Piotr Łossowski, Jerzy Terej, Wojciech Wrzesiński³⁹.

Równolegle ukazywały się znaczące monografie, wśród nich książka Bohdana Cywińskiego zatytułowana *Rodowody niepokornych* (1971). Analizując kolejne publikacje, można było zauważyć charakterystyczne zjawisko; tradycyjnie wiele miejsca poświęcano myśli socjalistycznej, na drugim zaś miejscu konserwatywnej. O początkach myśli socjalistycznej pisała Irena Koberdowa, a o tak skomplikowanej kwestii, jak stosunek partii robotniczych do wewnętrznej struktury przyszłej niepodległej Polski — Karol Grünberg. Kontrowersjami ideologicznymi w łonie PPS w okresie rozłamu zajęła się Jadwiga Possart, Seweryn Dziamski przedstawił zarys myśli marksistowskiej. Spod pióra Mariana Żychowskiego wyszła próba syntezy myśli socjalistycznej w XIX i XX w. Koncepcje polityczne obozu zachowawczego znalazły swe odbicie w pracach Marcina Króla i Mariana Jaskólskiego. Autorzy ci skupili swą uwagę na konserwatystach krakowskich. Mniejszym zainteresowaniem cieszyła się myśl polityczna Narodowej Demokracji. Tu istnieje jedna znacząca pozycja, a mianowicie książka Romana Wapińskiego oraz artykuły np. Teresy Kulak i Jerzego Tereja o Janie Ludwiku Popławskim.

Podjęto badania nad założeniami ideologicznymi pozytywizmu. Wojciech Modzelewski zajął się pojęciem narodu w rozważaniach pozytywistów warszawskich. Zdaniem autora analiza tego problemu pozwala ich traktować jako przedstawicieli reformatorskiego, postępowego nurtu w polskim ruchu narodowym. Do podobnych konstatacji dochodzi Halina Kozłowska-Sabatowska w swej pracy o ideologii pozytywizmu galicyjskiego. Znacznie skromniej prezentują się badania dotyczące zaboru pruskiego. Nieco na ten temat informacji znajdujemy w rozprawie Jana Daty.

Niewiele pisano o myśli politycznej ruchu ludowego. Wymienić tu należy monografię Andrzeja Kudłaszyka o Bolesławie Wysłouchu. Jest on

---

³⁸ J. Kasprzykowa, *Ideologia i polityka PPS-Lewicy 1907-1914*, Warszawa 1965; A. Kochański, *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1907-1910 (Problemy polityczne i ideologiczne)*, Warszawa 1971; A. Molska, *Model ustroju socjalistycznego w polskiej myśli marksistowskiej*, Warszawa 1965.

³⁹ *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, pod red. H. Zielińskiego, T. I - V, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975 - 1983.

również autorem interesującej pracy o katolickiej myśli społecznej w Galicji⁴⁰.

Wojciech Wrzesiński w swej książce *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej* (1984) zwrócił uwagę na możliwości badania tej problematyki przez pryzmat stosunku myśli politycznej do określonego zagadnienia. Jan Jurkiewicz zajął się skomplikowanym problemem rozwoju polskiej myśli politycznej na kresach wschodnich, na Litwie i Białorusi. Rett Ludwikowski podjął próbę syntezy głównych nurtów polskiej myśli od kongresu wiedeńskiego po 1890 r.⁴¹ Niedostatki opracowań monograficznych nie pozwoliły autorowi na w miarę wyczerpujące omówienie wszystkich kierunków, szczególnie liberalizmu.

Podstawowym problemem dla historiografii interesującego nas okresu jest znalezienie odpowiedzi na pytanie: jakie czynniki wpłynęły na przetrwanie narodu w warunkach podziałów politycznych i jego gotowość do odzyskania niepodległości? Problematyka pracy organicznej znalazła niewielu badaczy. Na dobrą sprawę jedynie Wielkie Księstwo Poznańskie doczekało się wszechstronniejszego omówienia dzięki publikacjom Witolda Jakóbczyka, a szczególnie wydawnictwu *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX w. Dzieje pracy organicznej* (1959 - 1967). Spośród prac historyków młodszego pokolenia wymienimy monografię Szczepana Wierchosławskiego o ruchu narodowym w Prusach Zachodnich. Pojawiło się też kilka prac o określonych organizacjach pióra Krzysztofa Kabzińskiego i Anny Ryfowej oraz Józefa Borzyszkowskiego o zapoznanej postaci działacza gospodarczego, Stanisława Sikorskiego⁴².

⁴⁰ J. Data, *Tendencje pozytywistyczne w czasopiśmiennictwie wielkopolskim w latach 1848 - 1870*, Warszawa—Poznań 1975; S. Dziański, *Zarys polskiej filozoficznej myśli marksistowskiej 1878 - 1939*, Warszawa 1973; K. Grünberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864 - 1918*, Warszawa 1971; M. Jaskólski, *Historia, naród, państwo — zarys syntezy myśli politycznej konserwatystów krakowskich w latach 1866 - 1934*, Kraków 1981; I. Koberdowa, *Początki polskiej myśli socjalistycznej do powstania polskiej myśli socjalistycznej w XIX stuleciu*, Warszawa 1977; H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864 - 1881*, Warszawa—Wrocław—Kraków—Gdańsk 1978; T. Kulak, *Jan Poptawski w polskiej publicystyce sprzed I wojny światowej*, [w:] „Studia Historyczne”, red. A. Juzwenko, W. Wrzesiński, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Wrocław 1981; M. Król, *Konserwatyści a niepodległość*, Warszawa 1985; W. Modzelewski, *Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa 1975; J. Possart, *Struktury myślenia teoretycznego a kontrowersje ideologiczne. Polemiki w publicystyce PPS w okresie rozłamu 1906 - 1908 r.*, Warszawa 1963; A. Kudłaszyk, *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wystoucha 1855 - 1937*, Warszawa 1978; tenże, *Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 1980; J. J. Terej, *Jan Ludwik Poptawski*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, T. V, *W kręgu twórców myśli politycznej*, pod red. H. Zielińskiego, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893 - 1939*, Wrocław 1980.

⁴¹ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905 - 1922*, Poznań 1983; R. Ludwikowski, *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815 - 1890*, Warszawa 1982.

⁴² J. Borzyszkowski, *Z dziejów pracy organicznej na Pomorzu. Działalność gospodarcza Stanisława Sikorskiego w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1979; K. Kabziński, *Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880 - 1939)*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1985; A. Ryfowa,

Czytelnicy interesujący się obozem organicznikowskim w innych zaborach mają do dyspozycji tylko monografie zajmujące się pewnymi formami działalności. Najżywsze zainteresowanie budziła aktywność oświatowa w Królestwie, a w mniejszym stopniu w Galicji. Pisali o niej Julian Bartyś, Zenon Kmiecik, Józef Miąso i K. Wojciechowski. O Konradzie Prószyńskim (Kazimierzu Promyku) i Stanisławie Szczepanowskim pisał Stefan Kieniewicz⁴³.

Studia nad motywacjami ideologicznymi i różnymi formami aktywności obozu organicznikowskiego wymagają kontynuacji. Istotny problem podniósł Stefan Kieniewicz, który zwrócił uwagę na aktywność ekonomiczną ziemiaństwa na kresach wschodnich, broniących polskiego stanu posiadania. Jego zdaniem nasuwały się tu analogie z ziemiaństwem zaboru pruskiego i jego zmaganiem z kolonizacją niemiecką⁴⁴.

W zależności od ustroju panującego w państwie zaborczym spotykamy różne przejawy aktywności politycznej, legalnej lub podziemnej. Już w czasie Wiosny Ludów powstała możliwość kształtowania się polskiego parlamentaryzmu w ramach ciał ustawodawczych państw zaborczych. Duże zainteresowanie budziła aktywność posłów polskich w pruskim sejmie i Parlamencie Północnoniemieckim, a następnie w Rzeszy. O sprawach tych pisali Joachim Benyskiewicz, Zygmunt Hemmerling i Lech Trzeciakowski. Prace te, bogate w faktografię, chyba jednak nie w pełni uchwyciły znaczenie w dobie rozbiorczej tej formy aktywności społeczeństwa polskiego. Bardzo zwięzła rozprawa Zdzisława Grota, próbująca generalnie spojrzeć na ten problem, zawiera z jednej strony ciekawe uwagi uogólniające, z drugiej unaocznia czytelnikowi wiele kwestii wymagających jeszcze opracowania⁴⁵.

Wydawać by się mogło, że działalność Koła Polskiego w austriackiej Radzie Państwa, a więc deputacji, która miała rzeczywisty wpływ na politykę monarchii habsburskiej winna cieszyć się znacznym zainteresowaniem wśród badaczy. Tymczasem mamy tylko kilka rozpraw dotyczących tej sprawy i jedną monografię Janusza Gruchały o stanowisku

---

Działalność Sokola Polskiego w zaborze pruskim i wśród wychodźstwa w Niemczech (1884 - 1914), Warszawa—Poznań 1976; S. Wierchosławski, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860 - 1914*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1980.

⁴³ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905 - 1914*, Warszawa 1963; S. Kieniewicz, *Dramat trzeźwych entuzjastów. O ludziach pracy organicznej*, Warszawa 1964; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim 1815 - 1915*, Warszawa 1966; K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863 - 1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954.

⁴⁴ S. Kieniewicz, *Wpływ zaboru rosyjskiego na świadomość społeczeństwa polskiego*, „Dzieje Najnowsze”, R. IX, 1977, nr 4.

⁴⁵ J. Benyskiewicz, *Posłowie polscy w Berlinie w latach 1866 - 1890*, Zielona Góra 1976; Z. Grot, *Koło Polskie w Berlinie*, [w:] *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60-tą rocznicę urodzin*, Warszawa 1967; Z. Hemmerling, *Posłowie polscy w Parlamencie Rzeszy Niemieckiej i sejmie pruskim 1907 - 1914*, Warszawa 1968; L. Trzeciakowski, *Polityka polskich klas posiadających w erze Capriviego (1890 - 1894)*, Poznań 1960.

posłów polskich wobec kwestii czeskiej i Śląska Cieszyńskiego w latach 1879 - 1899 ⁴⁶.

Zaledwie kilkuletnia działalność posłów polskich w Petersburgu doczekała się omówienia w dwóch książkach. Monografia Zygmunta Łukawskiego objęła lata 1906 - 1909, a więc decydujące dla Koła Polskiego, kiedy próba nawiązania dialogu z państwem w zamian za uzyskanie autonomii zakończyła się żalosną klęską. Mirosław Wierchowski skupił się na omówieniu spraw polskich w III i IV Dumie ⁴⁷.

Zainteresowanie budziła walka wyborcza w zaborze pruskim, przybierająca charakter zmagania między społecznością polską i niemiecką. Powstała odrębna monografia Jerzego Wojciaka, zajmująca się walką wyborczą w Poznańskim na przełomie XIX i XX w. Wyborom w Galicji poświęcona jest książka Józefa Buszko i rozprawa Jerzego Zdrady. Tak jednak w przypadku zaboru pruskiego, jak i Galicji daleko jeszcze do wyczerpania tej problematyki. Interesującą koncepcję badań nad wyborami widzianymi przez pryzmat kształtowania się świadomości społecznej na Śląsku Cieszyńskim w latach 1848 - 1891 zaprezentował Józef Chlebowczyk. Niemalże odłogiem leżą studia nad walką wyborczą w Królestwie Polskim, nie mówiąc już o Ziemiach Zabrzanych ⁴⁸.

Postawa społeczeństwa polskiego wobec zaborców przejawiała się nie tylko w legalnych i nielegalnych formach działania, ale również i w takich, które oscylowały między tymi dwoma skrajnymi metodami. Należały do nich strajki szkolne. Nieśmiało ich zaczątki sięgały końca XIX w., swe apogeum osiągnęły w pierwszych latach dwudziestego stulecia, w Królestwie Polskim, a następnie w zaborze pruskim. Miały one ogromny wpływ na kształtowanie się świadomości narodowej młodego pokolenia. Nie doczekały się jednak w historiografii polskiej gruntowniejszego opracowania monograficznego. Tymczasem ukazały się na ten temat dwie monografie za granicą ⁴⁹. Wiele prac poświęcono wychodźstwu, przy czym

⁴⁶ J. Gruchała, *Koło Polskie w austriackiej Radzie Państwa wobec kwestii czeskiej i Śląska Cieszyńskiego (1879 - 1899)*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1982.

⁴⁷ Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906 - 1909*, Wrocław 1967; M. Wierchowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966.

⁴⁸ J. Buszko, *Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905 - 1914*, Warszawa 1956; J. Chlebowczyk, *Wybory i świadomość społeczna na Śląsku Cieszyńskim w drugiej połowie XIX wieku. Przyczynek do badań nad kształtowaniem się świadomości i aktywności społecznej w okresie kapitalizmu*, Katowice—Kraków 1966; J. Wojciak, *Walka polityczna w wyborach do Parlamentu Rzeszy i sejmiku pruskiego w Poznańskim w latach 1898 - 1914*, Warszawa—Poznań 1981; J. Zdrada, *Galicyjskie wybory sejmowe i parlamentarne w latach 1861 - 1889*, Roczn. Bibl. PAN w Krakowie, t. XIX, 1973.

⁴⁹ *Wydarzenia wrzesińskie w roku 1901*. Praca zbiorowa pod red. Z. Grota, Poznań 1964; A. Bukowski, *Strajk szkolny na Pomorzu Gdańskim w latach 1903 - 1907. Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*. T. 3, 1957, z. 1; L. Gomolec, *Strajki szkolne w Poznańskim w latach 1901 - 1907*, Ibidem; R. Korth, *Die preussische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks*, Würzburg 1963; John J. Kulczycki, *School Strikes in Prussian Poland, 1901 - 1907; The Struggle over Bilingual Education*, New York 1981.

najżywszym zainteresowaniem cieszyła się emigracja po powstaniu styczniowym. Jerzy Borejsza, Halina Florkowska-Frančić, Irena Koberdcwa, Wiesław Śladkowski, Krystyna Wyczańska i Jerzy Zdrada przedstawili tragiczne losy tego wychodźstwa, którego działalność nie znajdowała odzewu w kraju. Ważne było podniesienie prób wiązania przez lewicę emigracyjną kwestii polskiej z rewolucyjnym ruchem robotniczym. Większość wymienionych badaczy zamknęła swe rozważania na początkach lat siedemdziesiątych. Jerzy Borejsza, pisząc o wielkich wygnańcach, sięga do końca wieku. Jedynie Wiesław Śladkowski w swej pracy o wychodźstwie we Francji doprowadza narrację do odzyskania niepodległości, podkreślając więź łączącą pokolenia emigrantów politycznych⁵⁰.

Ambicje Polonii amerykańskiej kontynuowania wielkich tradycji wychodźstwa politycznego dawnej powstańczej epoki pojawiły się już przed I wojną światową. Ten ważny problem nie doczekał się jeszcze monograficznego opracowania. W kontekście innych spraw wspominają o nim Andrzej Garlicki czy Florian Stasik. Zwiastunem wszechstronnych studiów nad tą problematyką jest książka Mirosława Frančića poświęcona Komitetowi Obrony Narodowej w Ameryce⁵¹.

Jedną z form działalności niepodległościowej była aktywność dyplomatyczna. Podjęcie tej problematyki zawdzięczamy wymienionym już autorom, zajmującym się emigracją powstaniową. W pracach monograficznych nie była ona równomiernie traktowana. Siłą rzeczy wiele miejsca poświęcono latom 1864 - 1871, kiedy to sytuacja międzynarodowa mobilizowała Polaków do wyteżonych działań dyplomatycznych. W pewnym stopniu istniejące luki wypełniły rozdziały w trzecim tomie historii dyplomacji polskiej, pisane przez Jerzego Zdradę i Ludwika Bazyłowa⁵². Odnosi się jednak wrażenie, że nie w pełni wyzyskana tu została szansa przedstawienia aktywności polskiej na forum II Międzynarodówki.

Działalność niepodległościowa wiodąca przez nieśmiałe konspiracje w okresie po powstaniu styczniowym przez Organizację Bojową PPS, Tymczasową Komisję Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych ku legionom znajduje swe odbicie w książce Ignacego Pawłowskiego o genezie i pierwszym okresie działalności Organizacji Bojowej PPS, w dwóch ważnych monografiach Andrzeja Garlickiego; jednej traktującej o gene-

⁵⁰ J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966; tenże, *W kręgu wielkich wygnańców 1848 - 1965*, Warszawa 1963; H. Florkowska-Frančić, *Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1985; I. Koberdcwa, *Pierwsza Międzynarodówka i lewica Wielkiej Emigracji*, Warszawa 1964; W. Śladkowski, *Emigracja polska we Francji 1871 - 1918*, Lublin 1980; K. Wyczańska, *Polacy w Komunie paryskiej 1871 r.*, Warszawa 1957; J. Zdrada, *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa 1969.

⁵¹ A. Garlicki, *Geneza Legionów*, Warszawa 1964; M. Frančić, *Komitet Obrony Narodowej w Ameryce 1912 - 1918*, Wrocław 1983; F. Stasik, *op. cit.*

⁵² *Historia dyplomacji polskiej*, T. III, 1795 - 1918, red. L. Bazyłowa, Warszawa 1982.

zie legionów, a drugiej — o źródłach obozu belwederskiego, oraz pracy Jana Molendy o relacjach między piłsudczykami a Narodową Demokracją. Nadal jednak dziełem o podstawowym znaczeniu jest pierwszy tom *Najnowszej historii politycznej Polski* Władysława Pobóg-Malinowskiego⁵³.

Postulat wzmożenia badań nad ruchem robotniczym zaowocował licznymi publikacjami. Początkowo traktowane jako oręż w walce ideologicznej pozostawiły wiele do życzenia pod względem rygorów obowiązujących w pracy naukowej. Za przykład służyć tu może książka Tadeusza Daniszewskiego poświęcona zarysowi historii polskiego ruchu robotniczego, bliższa publicystyce politycznej niż pracy naukowej⁵⁴.

Po 1956 r. obiektywniej zaczęto spoglądać na przeszłość ruchu robotniczego. Pierwszym wyrazem tego stały się obrady sekcji V, poświęconej historii najnowszej Polski na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie we wrześniu 1958 r. Referat i wprowadzenie do dyskusji wygłosiła Żanna Kormanowa. Skupiła się na początkach ruchu robotniczego i możliwościach badawczych. Dopiero w dyskusji, w której udział wzięli Józef Buszko, Bolesław Drobner i Jan Kancewicz, podniesiono sprawy zasadnicze, zwłaszcza problem znaczenia PPS i SDKPiL w dziejach narodu polskiego. Dyskusja, nie pozbawiona zabarwienia emocjonalnego, nie mogła oczywiście przynieść rozstrzygnięć. Istotne jednak było podjęcie wymiany poglądów na jeden z podstawowych problemów w najnowszych dziejach Polski⁵⁵.

W bardziej sprzyjającej atmosferze politycznej badania nad ruchem robotniczym nabrały rozmachu. Genezą ruchu socjalistycznego, od działalności socjalistów utopijnych do wielkich wystąpień klasy robotniczej w początkach lat dziewięćdziesiątych XIX w., zajął się Józef Buszko⁵⁶. Wielki Proletariat doczekał się już dwóch opracowań. Dokonując ogromnego wysiłku heurystycznego, Leon Baumgarten oddał do rąk czytelnika dzieło znamionujące troskę o drobiazgową prezentację działalności partii.

Kilkanaście lat później ukazała się książka Ireny Koberdowej, przynosząca interesującą koncepcję przedstawienia partii nowoczesnego już typu. Autorka pokusiła się nie tylko o przedstawienie aktywności partii, strony programowej, ale również zbliżyła czytelnikowi sprawy organiza-

⁵³ A. Garlicki, *Geneza Legionów*, Warszawa 1964; tenże, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1983; J. Molenda, *Piłsudczyki a narodowi demokraci 1908 - 1918*, Warszawa 1980; I. Pawłowski, *Geneza i działalność organizacji spiskowo-bojowej PPS, 1904 - 1905*, Wrocław 1976; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, T. 1, 1864 - 1914. Trzecie wydanie, Londyn 1984.

⁵⁴ T. Daniszewski, *Zarys historii polskiego ruchu robotniczego*. Część I (lata 1864 - 1917), Warszawa 1956.

⁵⁵ VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14 - 17 września 1958. *Referaty i dyskusje*. V. *Historia najnowsza Polski*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej i Kazimierza Piwarskiego, Warszawa 1960, s. 9 - 57.

⁵⁶ J. Buszko, *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków 1967.

cyjne i formy agitacji. Dzieło zamyka wielostronna ocena Wielkiego Proletariatu ⁵⁷.

Związek Robotników Polskich, będący pomostem łączącym Wielki Proletariat z PPS i SDKPiL, jest przedmiotem monografii Feliksa Tycha. Autor zwraca uwagę na znaczenie tej organizacji, która stanowiła etap przejściowy od działalności kółkowej, przez masowe agitacje, do partii socjaldemokratycznej. Inspirujące są konstatacje Feliksa Tycha o wpływie osiągnięć niemieckiej socjaldemokracji na polski ruch robotniczy. Pojawieniu się u schyłku XIX w. dwóch nurtów w ruchu robotniczym poświęcił zwięzłą publikację Jan Kancewicz bardziej sygnalizując tę skomplikowaną problematykę, niż ją rozwiązując ⁵⁸.

Badania nad PPS, rozpoczęte w latach sześćdziesiątych wspomnianą już pracą Janiny Kasprzakowej, przyniosły kilka dalszych monografii. Jan Kancewicz pisał o początkach tej partii, podnosząc jej znaczenie dla życia politycznego narodu polskiego. Anna Żarnowska zajęła się genezą rozłamu w PPS, a Teodor Ładyka jej dalszymi dziejami. Henryk Piasecki pisał o trudnych losach Żydowskiej Organizacji PPS. Wpływy PPS na zabór pruski znalazły swe odbicie w monografiach Bolesława Danilczuka i Władysława Zielińskiego. Podnoszono w nich dylematy partii, której przyszło działać w warunkach nasilającej się polityki germanizacyjnej, zmian ideowych w niemieckiej socjaldemokracji i żywych w łonie społeczeństwa polskiego haseł solidaryzmu narodowego. Pokrewną ideowo PPS — Polską Partią Socjalno-Demokratyczną Galicji i Śląska zajął się Józef Buszko, zwracając uwagę na jej drobnomieszczański charakter. Uznając zasługi tej partii w walce o demokratyzację życia politycznego, podkreślił, iż nie podejmowała ona zmagania o zmianę ustroju. PPSD Galicji i Śląska poświęciła obszerną monografię Walentyna Najdus. Do tej pory historia żadnej partii — poza Wielkim Proletariatem — nie posiada tak gruntownego opracowania. Autorka podniosła zasługi PPSD dla demokratyzacji życia w zaborze austriackim, aktywizacji środowisk robotniczych i radykalnej inteligencji nie tylko w wielkich miastach, ale również w mniejszych ośrodkach. Najdus określiła PPSD jako partię socjalistyczną typu zachodnioeuropejskiego. Pokusiła się o przedstawienie wzorca osobowego działacza socjalistycznego Galicji, a także podkreśliła zasługi tej partii w kształceniu tysięcy działaczy o wysokiej kulturze politycznej, którzy budowali Drugą Niepodległą ⁵⁹.

⁵⁷ L. Baumgarten, *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa 1968; I. Koberdowa, *Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat*, Warszawa 1981.

⁵⁸ F. Tych, *Związek Robotników Polskich 1889 - 1892. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa 1974; J. Kancewicz, *Rozłam w polskim ruchu robotniczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1961.

⁵⁹ J. Buszko, *Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890 - 1914 na tle ruchu robotniczego w Zachodniej Galicji*, Kraków 1961; B. Danilczuk, *Działalność SPD i PPS w zaborze pruskiego w Poznańskim w latach 1891 - 1914*, Toruń 1962; J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892 - 1896*, Warszawa 1984; T. Ładyka, *Polska*

Podjęto też próby omówienia całości dziejów PPS w książkach Jerzego Holzera i Jana Tomickiego. J. Holzer dowodził, że w łonie PPS „Lewicowe odłamy PPS usiłowały harmonijnie łączyć społeczne i narodowe zadania partii”. Publikacja J. Tomickiego stanowi do tej pory najpełniejsze omówienie dziejów PPS. Trafny jest pogląd autora, że „PPS nie była jedyną partią robotniczą działającą w Polsce, nie była też jedyną partią socjalistyczną, stanowiła jednak główny ośrodek ruchu socjalistycznego w Polsce”⁶⁰. Trzeba było jednak długich trzydziestu lat, by zasługi i znaczenie tej partii dla narodu polskiego znalazły właściwą ocenę. Godzi się podnieść, że zbliżoną ocenę znajdowaliśmy na kartach *Historii politycznej Polski* Henryka Wereszyckiego przed prawie czterdziestu laty. Ile w Polsce musiało się wydarzyć, ile trzeba było wysiłku badaczy, a nawet odwagi, aby przewyciężyć pomówienia w ocenie PPS, której zarzucano nacjonalizm, reformizm, agenturalny charakter itp. Jest to jeden, niestety nieodosobniony, przykład, ile szkody w naukach humanistycznych wyrządza chęć podporządkowania ich doraźnym celom politycznym.

Równoległe prowadzono badania nad SDKPiL. Nie sposób tu wymienić licznych prac temu problemowi poświęconych. Na szczególną uwagę zasługują monografie Bronisława Radlaka dotyczące początków SDKPiL oraz interesująca książka Pawła Samusia o SDKPiL w Łodzi, w której przedstawiono również skład społeczny i narodowościowy tej partii⁶¹.

Wiele miejsca poświęcono związkom SDKPiL z Socjaldemokratyczną Partią Robotników Rosji. W dwóch obszernych tomach omówiła je W. Najdus dla lat 1893 - 1918. Prezentuje ona trudne problemy ideologiczne we wzajemnych kontaktach między SDKPiL i SDPRR, spowodowane rozbiem tej ostatniej na bolszewików i mienszewików, oraz niełatwą drogę do znalezienia wspólnej platformy polskich i rosyjskich lewicowych socjaldemokratów. Kilka lat później ukazała się praca Jana Sobczaka mówiąca o współpracy obu partii do 1907 r. Autor położył nacisk na współdziałanie SDKPiL i bolszewików, na drugi plan przenosząc istniejące kontrowersje. Dotyka również sprawy stosunków między SDKPiL a PPS. Ocena założeń programowych tej ostatniej partii jest nazbyt schematyczna⁶².

Partia Socjalistyczna (Fracja Rewolucyjna) w latach 1906 - 1914, Warszawa 1972; W. Najdus, *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890 - 1919*, Warszawa 1983; H. Piasecki, *Żydowska Organizacja PPS*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978; W. Zieliński, *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893 - 1914*; tenże, *Geneza i powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (1890 - 1893)*, Katowice 1979; A. Zarnowska, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904 - 1906*, Warszawa 1965.

⁶⁰ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna. Szkic dziejów*, Warszawa 1977; J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892 - 1948*, Warszawa 1983.

⁶¹ B. Radlak, *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893 - 1904*, Warszawa 1979; P. Samuś, *Dzieje SDKPiL w Łodzi 1893 - 1918*, Łódź 1984.

⁶² W. Najdus, *SDKPiL a SDPRR*, t. I - II, Wrocław—Warszawa—Kraków—

Aktywność polityczna proletariatu zaboru pruskiego do tej pory nie została opracowana w sposób równomierny. Wspomniano już wyżej o pracach dotyczących PPS zaboru pruskiego. Początki ruchu socjalistycznego w Poznańskim przedstawione zostały przez Stanisława Kubiaka, a aktywność tego ruchu na przełomie XIX i XX w. w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim jest przedmiotem dość powierzchownej i schematycznie ujętej monografii Witolda Łukaszewicza. Na uwagę zasługuje ambitna próba prezentacji całości tego problemu w Poznańskim w latach 1871 - 1914, podjęta przez Bolesława Danilczuka. W sumie, zabór pruski doczekał się kilku ważnych monografii, aczkolwiek na baczniejszą uwagę zasługiwałaby działalność na tym terenie niemieckiej socjaldemokracji⁶³.

Koncentracja badań nad klasowym ruchem proletariackim powodowała, że stosunkowo niewiele miejsca poświęcono organizacjom robotniczym powstającym z inicjatywy ugrupowań burżuazyjnych. Na uwagę zasługuje tutaj monografia Narodowego Związku Robotniczego Teresy Monasterskiej⁶⁴. Wartość jej polega nie tylko na bogatej warstwie faktograficznej, ale na interesujących wnioskach. Autorka zwróciła uwagę, że korygująca program i formy działania NZR rola mas członkowskich była odbiciem świadomości znacznego odłamu klasy robotniczej.

Z problematyką tą wiąże się dzieje ruchu związkowego, który tylko w części pozostawał pod wpływami socjalistów, oddziaływał nań również Kościół katolicki oraz partie klas posiadających. W latach sześćdziesiątych ukazało się kilka monografii, w których zwracano uwagę na złożoność tego problemu. Ignacy Orzechowski i Aleksander Kochański zajęli się związkami zawodowymi w Królestwie Polskim od chwili ich powstania do 1918 r. Dla Wielkopolski prace o ruchu związkowym przygotował Tadeusz Filipiak, podnosząc specyfikę tego regionu, polegającą na istniejących tam podziałach narodowościowych. Andrzej Pilch zaprezentował monografię o Śląsku Cieszyńskim. Władysław Lech Karwacki podjął badania nad relacjami między związkami zawodowymi a stowarzyszeniami pracodawców w Łodzi. Próbę zarysowania dziejów ruchu związkowego na ziemiach polskich wydano pod redakcją Stanisława Kalabińskiego⁶⁵.

Rewolucja 1905 - 1907 r. spotkała się z żywym zainteresowaniem historyków. Ukazało się wiele ważnych monografii uwzględniających nie

—Gdańsk—Łódź 1973 - 1981; J. Sobczak, *Współpraca SDKPiL z SDPRR 1903 - 1907*, Warszawa 1980.

⁶³ B. Danilczuk, *Ruch robotniczy w Wielkopolsce 1871 - 1914*, Toruń 1961; S. Kubiak, *Ruch socjalistyczny w Poznańskim 1872 - 1890*, Poznań 1961; W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim 1890 - 1907*, Toruń 1961.

⁶⁴ T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905 - 1920*, Warszawa 1973.

⁶⁵ T. Filipiak, *Dzieje związków zawodowych w Wielkopolsce do roku 1919*, Poznań 1965; W. L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi do 1914 r.*, Łódź 1972; A. Pilch, *Związki zawodowe na Śląsku Cieszyńskim przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1966; I. Orzechowski, A. Kochański, *Ruch zawodowy w Polsce*, Warszawa 1964. *Zarys dziejów*, t. I, 1869 - 1918, oprac. J. Kaneciewicz, K. Murzynowska, A. Pilch, B. Szerer, red. S. Kalabiński, Warszawa 1974.

tylko aktywność klasy robotniczej, ale chłopstwa, inteligencji, a także burżuazji, jak również stronę militarną. Wymienić tu trzeba prace Stanisława Kalabińskiego, Feliksa Tycha, Władysława Lecha Karwackiego, Heleny Kiepuńskiej, Albina Kaprukowniaka, Pawła Korca, Walentyny Najdus, Ignacego Pawłowskiego, Bronisława Radlaka. Stanisławowi Kalabińskiemu i Feliksowi Tychowi zawdzięczamy całościowe ujęcie rewolucji w dziele pt. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja* ⁶⁶.

Jan Borkowski badał relacje między ruchem robotniczym a chłopami i ich aktywnością polityczną. Pod redakcją Jerzego Myślińskiego i Andrzeja Ślisza ukazały się studia nad dziejami prasy robotniczej ⁶⁷.

Problematyka, która dopiero w ostatnich latach została podjęta przez badaczy, to dzieje kultury robotniczej ⁶⁸. Z tego zakresu pojawiło się kilka ciekawych publikacji zajmujących się teatrem w środowisku proletariackim. Rozprawa Władysława Lecha Karwackiego poświęcona jest teatrowi inicjowanemu przez sfery artystyczne dla robotników, a Józef Kozłowski w cennej książce rozszerza tę tematykę również na teatr organizowany przez samych proletariuszy.

Obok licznych prac monograficznych pojawiały się kolejne próby całościowego ujęcia ruchu robotniczego na ziemiach polskich w dobie rozbiorczej. W kilka lat po nieudanej książce Tadeusza Daniszewskiego pojawiła się na półkach księgarskich stosunkowo obszerna praca Karola Grünberga i Czesława Kozłowskiego pt. *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864 - 1918*. Dyskusje toczące się wokół oceny poszczególnych partii proletariackich dały znać o sobie na kartach tej książki. Autorzy starali się obiektywniej spojrzeć na PPS i SDKPiL, aczkolwiek wyczuwa się chęć podnoszenia jakoby przodującej roli SDKPiL. Na przykład autorzy mówiąc o pierwszych manifestacjach robotniczych w 1904 r., pisali: „Zaczęły się także demonstracje polityczne przeciwko caratowi, wojnie i mobilizacji, organizowane w miastach przez SDKPiL i PPS. Pierwszą z nich przeprowadzili socjaldemokraci w Warszawie 21 lutego 1904 r.”

⁶⁶ S. Kalabiński, F. Tych, *Chłopi polscy w rewolucji 1905 roku*, Warszawa 1957; S. Kalabiński, *Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905 - 1907*, Warszawa 1955; L. Karwacki, *Łódź w latach rewolucji 1905 - 1907*, Łódź 1975; H. Kiepuńska, *Warszawa w rewolucji 1905 - 1907*, Warszawa 1974; A. Kaprukowniak, *Ruchy rewolucyjne na wsi lubelskiej 1905 - 1907*, Lublin 1967; P. Korzec, *Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu łódzkim*, Warszawa 1956; W. Najdus, *Szkice z dziejów Galicji*, t. II, Warszawa 1960; I. Pawłowski, *Wojskowa działalność SDKPiL w rewolucji 1905 - 1907 r.*, Warszawa 1956; B. Radlak, *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905 - 1907*, Warszawa 1962; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905 - 1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976.

⁶⁷ J. Borkowski, *Od Waryńskiego do Witosa. Ruch robotniczy a chłopi ludowcy w Polsce*, Warszawa 1984. Z *dziejów polskiej prasy robotniczej 1879 - 1948*, red. J. Myśliński i A. Ślisz, Warszawa 1983.

⁶⁸ W. Karwacki, *Teatr dla robotników przed 1914 r.*, [w:] *Polska klasa robotnicza*, t. VII, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1976, s. 159 - 216; J. Kozłowski, *Życie teatralne proletariatu polskiego 1878 - 1914*, 1982.

Jest to stwierdzenie bardzo enigmatyczne, a przecież należało stwierdzić, że jej organizatorem była Polska Partia Socjalistyczna⁶⁹.

W kolejnym dziele, mającym ambicje syntetyzujące, Tadeusz Daniszewski i Feliks Tych, podobnie jak w poprzednich publikacjach, położyli nacisk na skrzydło radykalne w polskim ruchu robotniczym, a szczególnie na SDKPiL. W stosunku do PPS przyjęli bardziej wyważone stanowisko. Podobnie eksponowanie SDKPiL, a także PPS-Lewicy, a pomniejszanie szczególnie po 1907 r. roli PPS i PPSD Galicji i Śląska przejawiało się w zarysie w historii polskiego ruchu robotniczego, przygotowanej pod redakcją Antoniego Czubińskiego⁷⁰.

W 1970 r. zaczęło ukazywać się wspomniane już wyżej wydawnictwo pt. „Polska klasa robotnicza”, pod redakcją Stanisława Kalabińskiego. W jego ramach wydano *Zarys dziejów*. Części 2 i 3 tomu I odnoszą się do lat 1870 - 1918. Przygotowywali je czołowi znawcy problemu: Krzysztof Groniowski, Elżbieta Kaczyńska, Stanisław Kalabiński, Władysław Lech Karwacki, Ryszard Kołodziejczyk, Zygmunt Łukawski, Stanisław Michalikiewicz, Jan Molenda, Krystyna Murzynowska, Walentyna Najdus, Zbigniew Pustuła, Kazimierz Wajda, Antoni Zajac, Anna Żarnowska. Rozważania objęły proletariat miejski i wiejski, a terytorialnie ziemie polskie oraz emigrację w Rosji i Niemczech. Po raz pierwszy w historiografii polskiej wiele miejsca poświęcono kulturze robotniczej. Oceny odłamów w polskim ruchu robotniczym są wyważone. Zastanowić się jednak wypada, czy słuszne było przyjęcie wewnętrznej konstrukcji eksponującej podziały zaborcze, co utrudnia porównania. Dzieło to stanowi ważny etap w badaniach nad ruchem robotniczym⁷¹.

Mimo dominacji badań nad ruchem robotniczym ukazywały się dość liczne publikacje poświęcone innym kierunkom politycznym. Żywe było zainteresowanie aktywnością polityczną chłopstwa. Już w 1946 r. ukazała się pierwsza próba całościowego spojrzenia na ruch ludowy, pióra Tadeusza Reka. Praca ta, bliższa co prawda publicystyce niż pracy naukowej, przyniosła wyważone oceny poszczególnych odłamów w ruchu ludowym, podnosząc ich zasługi, nie pomijając błędów. Wkrótce ukazały się publikacje Krzysztofa Dunin-Wąsowicza: pierwsza poświęcona czasopiśmiennictwu ruchu ludowego, druga — dziejom Stronnictwa Ludowego w Galicji. Ta ostatnia stanowiła wydarzenie w historiografii ruchu ludowego. Z kart tej pracy przebija wyraźna sympatia autora dla lewicowego odłamu tego ruchu. Skrzydło prawicowe spotkało się z nazbyt

---

⁶⁹ K. Grünberg, C. Kozłowski, *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864 - 1918*, Warszawa 1962; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji*, s. 51 - 52.

⁷⁰ T. Daniszewski, F. Tych, *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864 - 1964*, Tom I. 1864 - 1939, Warszawa 1967; *Polski ruch robotniczy. Zarys historii*, pod red. A. Czubińskiego, Warszawa 1972.

⁷¹ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, T. I, cz. 2 i 3. Lata 1870 - 1918, Warszawa 1978, pod red. S. Kalabińskiego.

ostrą oceną. Równocześnie ukazała się ważna publikacja dotycząca Królestwa: Wiesława Piątkowskiego — *Dzieje ruchu zaraniarskiego* ⁷².

Na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (1958) w Krakowie Krzysztof Dunin-Wąsowicz w swym referacie w zasadzie podtrzymał tezy zawarte w omawianej książce. Nieco poszerzył ocenę ruchu chłopskiego przez podniesienie jego zasług nie tylko w dziedzinie społecznej, ale i narodowej. W ożywionej dyskusji wzięli udział: Walentyna Najdus, Helena Brodowska, Waclaw Piątkowski, Krystyna Murzynowska, Witold Stankiewicz, Jan Molenda. Nie miała ona podtekstów politycznych tak charakterystycznych dla polemiki, jaka toczyła się wokół ocen ruchu robotniczego. Zawierała między innymi interesujące konstatacje na temat ideologicznej niespójności ruchu ludowego, spowodowanej konkretną sytuacją poszczególnych grup chłopskich ⁷³. Tak żywe zainteresowanie ruchem chłopskim na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich nie znalazło głębszego oddźwięku w badaniach monograficznych dotyczących okresu do 1914 r. Na dobrą sprawę czytelnik otrzymał tylko dwie prace. W bardzo zwartej publikacji Bronisław Radlak opisuje krótkie, ale znamienne dla powstania aktywu chłopskiego w Królestwie dzieje Polskiego Związku Ludowego w rewolucji 1905 - 1907. Rozłam w ruchu ludowym w Galicji, który miał poważne konsekwencje w przyszłości, stał się przedmiotem książki Andrzeja Garlickiego pt. *Powstanie Polskiego Stronnictwa Ludowego — Piast 1913 - 1914*. Autor zwrócił uwagę, że — wbrew potocznym opiniom — rozłam spowodowany był nie radykalizacją nastrojów wśród chłopstwa, lecz zmianami w układzie sił politycznych. Wysunął on również hipotezę, że gdyby nie wybuch I wojny światowej, mogłoby dojść znowu do integracji w łonie Polskiego Stronnictwa Ludowego ⁷⁴.

Podjęto też próby syntetyzującego spojrzenia na ruch ludowy. Spod pióra Stanisława Kowalczyka, Józefa Kowala, Witolda Stankiewicza i Mieczysława Stańskiego wyszedł *Zarys historii polskiego ruchu ludowego t. I 1864 - 1918*, obejmujący całość ziem polskich, przynoszący wyważone oceny poszczególnych ugrupowań. Odmienną koncepcję reprezentuje wydawnictwo *Historia chłopów polskich*, pod redakcją Stefana Inglota. Nacisk położono tu na przemiany ekonomiczno-społeczne, a na ich tle osadzono ruch polityczny, rozwój oświaty i kultury na wsi (autorzy: Julian Janczak, Stanisław Michalkiewicz, Stefan Inglot, Helena Brodowska, Jan Molenda, Mirosława Chamcówna, Józef Burszta) ⁷⁵.

⁷² K. Dunin-Wąsowicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Galicji*, Wrocław 1952; tenże, *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa 1956; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; T. Rek, *Ruch ludowy w Polsce*, T. I, Warszawa 1947.

⁷³ VIII Powszechny Zjazd Historyków, s. 59 - 102.

⁷⁴ A. Garlicki, *Powstanie Stronnictwa Ludowego — Piast 1913 - 1914*, Warszawa 1966; B. Radlak, *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905 - 1907*, Warszawa 1962.

⁷⁵ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, T. I, 1864 - 1918, Warszawa 1963; *Historia chłopów polskich*. T. II. *Okres zaborów*, red. S. Inglot, Warszawa 1972.

Narodowa Demokracja doczekała się kilku monografii. Spod pióra Stanisława Kalabińskiego wyszła praca poświęcona polityce endecji w dobie rewolucji 1905 - 1907 r. Wartość tej bogatej pod względem faktograficznym pracy obniża frazeologia uprawiana powszechnie na początku lat pięćdziesiątych i rezygnacja z wyciągnięcia wniosków z dokonanych badań. Najwyższym zainteresowaniem cieszyła się Narodowa Demokracja zaboru pruskiego. Ukazały się tu dwie znaczące pozycje: Jerzego Marczewskiego o endecji w Wielkopolsce i Mariana Orzechowskiego o Narodowej Demokracji na Górnym Śląsku. Efekty działalności tej partii w obu częściach zaboru pruskiego były różne. Gdy w Wielkopolsce obserwować było można systematyczny wzrost wpływów endecji, to na Górnym Śląsku po początkowych sukcesach nastąpiła wyraźna utrata zajmowanej dotychczas pozycji. Autorzy tłumaczą to zjawisko z jednej strony — rosnącym znaczeniem endecji w zmaganiach z germanizacją w Wielkopolsce, a z drugiej — skomplikowanymi stosunkami politycznymi na Górnym Śląsku, gdzie o polską klientelę wyborczą walczyły nie tylko ugrupowania polskie, ale także SPD i niemieckie Centrum⁷⁶. Mimo wielu publikacji, zwłaszcza z dziejów ruchu robotniczego i w mniejszym stopniu ruchu chłopskiego i Narodowej Demokracji, istniejące nadal luki nie pozwalają jeszcze na zarysowanie pełnej palety jakże bogatego życia politycznego. Problemem, który czeka jeszcze na swych dziejopisów, są badania nad mniejszościami narodowymi i ich stosunkami z ludnością polską. Ukazało się zaledwie kilka prac dotyczących tej kwestii, np. traktujących o stosunkach między Polakami a Niemcami w zaborze pruskim (Bolesław Grześ, Aleksander Kramski, Lech Trzeciakowski). Z tematyką polsko-ukraińską związana jest praca Elżbiety Hornowej, która zajmuje się jednym jej aspektem, a mianowicie współpracą ukraińskiego obozu postępowego z polską lewicą. Wiadomo jednak, że nie te siły decydowały o stosunkach między obu narodami. Istnieje kilka rozpraw poświęconych ludności żydowskiej (Artur Eisenbach, Ewa Świdarska, Jerzy Tomaszewski)⁷⁷. Daleko jednak do wyczerpania tej tematyki.

W omawianym okresie rozwinęły się badania nad poszczególnymi ziemiami czy miastami. Wymienić tu należy np. *Dzieje Wielkopolski*,

⁷⁶ S. Kalabiński, *Antynarodowa polityka*; J. Marczewski, *Narodowa Demokracja w Poznańskim 1900 - 1914*, Warszawa 1967; M. Orzechowski, *Narodowa Demokracja na Górnym Śląsku (do 1918 roku)*, Warszawa—Wrocław—Kraków 1965.

⁷⁷ B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815 - 1920*, pod red. L. Trzeciakowskiego, Poznań 1976; E. Hornowa, *Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876 - 1895*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968; A. Eisenbach, *Raport o położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w latach osiemdziesiątych XIX wieku*, [w:] *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1983; E. Świdarska, *Tendencje społeczno-kulturalne wśród Żydów polskich w XIX wieku*, „Znak”, R. XXXV, nr 339 - 340 (2 - 3), Luty - Marzec 1983; J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów polskich XIX i XX w.*, [w:] M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982.

pod red. Witolda Jakóbczyka czy *Dzieje Krakowa* Janiny Bienierzówny i Jana M. Małeckiego. Podjęto też próby prezentacji poszczególnych zaborów, publikacje te dotyczyły Galicji (Stanisław Grodziski) i ziem polskich pod panowaniem pruskim (Lech Trzeciakowski)⁷⁸.

Podjęto studia nad świadomością narodową społeczeństwa polskiego. Na ważność tych studiów zwrócił uwagę Stefan Kieniewicz w referacie wygłoszonym na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie we wrześniu 1969 r., nie kryjąc trudności stojących przed badaczami, szczególnie gdy chodzi o świadomość chłopstwa czy proletariatu. Jego zdaniem, poza tzw. warstwami oświeconymi, w epoce przeduwłaszczeniowej konstatacja z braku źródeł pozostaną w sferze hipotez. Znacznie lepsze możliwości badawcze istnieją już dla drugiej połowy XIX w. Podniesienie problematyki świadomości wzbudziło ogromne zainteresowanie dyskutantów. Czy przejawy takiego zainteresowania zaowocowały pracami monograficznymi? Ukazało się kilka publikacji pośrednio lub bezpośrednio dotyczących tego problemu. Do pierwszych zaliczyłbym monografie Mieczysława Patera o ruchu polskim na Górnym Śląsku oraz Andrzeja Wakara o Warmii. Dziełem, które bezpośrednio dotyczy kształtowania się świadomości narodowej, jest książka Janusza Jasińskiego poświęcona temu problemowi na Warmii. Rozważania autora sięgają I rozbioru. W sposób wszechstronny omawia on czynniki wpływające na rozwój świadomości narodowej Warmiaków. Monografię tę traktować można jako istotny postęp w badaniach nad tą problematyką. Stanowi ona swego rodzaju wzorzec⁷⁹. Z inicjatywy Uniwersytetu Wrocławskiego odbyły się dwie ważne dla badań nad świadomością Polaków XIX i XX w. konferencje. Jedna dotyczyła stereotypu Niemca i Polaka (1976), druga — naszego charakteru narodowego (1983). Badania nad stereotypami były też przedmiotem obrad XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu (1984) oraz XVI Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w Stuttgarcie (1985), gdzie prezentowano również referaty polskie. Z badaniami nad świadomością związana jest praca zbiorowa pod redakcją Jerzego Maternickiego o edukacji historycznej Polaków XIX w.⁸⁰

⁷⁸ J. Bienierzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1985; *Dzieje Wielkopolskie*, T. II, Lata 1793-1918, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973; S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1976; L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem 1850-1918*, Warszawa 1973.

⁷⁹ S. Kieniewicz, *Rozwój polskiej świadomości narodowej w XIX w.*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r. Referaty I. Sekcje I-IV*, s. 259-270; *Referaty i dyskusja IV*. Warszawa 1971; J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku*, Olsztyn 1983; M. Pater, *Ruch polski na Górnym Śląsku 1879-1893*, Wrocław 1969; A. Wakar, *Przebudzenie narodowe na Warmii 1886-1893*, Olsztyn 1982.

⁸⁰ J. Chlebowczyk, „Die Seinigen” und „die Fremden” in den Verhältnissen der Grenzgebiete in Dstmitteleuropa (im XVIII-XX Jahrh.), [w:] *L'Image de l'autre. Etrangers. Minoritaires. Marginaux*, sous le direction d'Hélène Ahrweiler, Vol. 1; L. Trzeciakowski, *The Formation of the Stereotype of a German in (the) Polish Society in the XIX Century and its Political Consequences*, Vol. 2; *Materiały konferencji „Kształtowanie stereotypu Polaka w Niemczech i Niemca w Polsce w XIX i XX wieku”*, [w:] „Sobótka”, R. XXXIII, 1978, nr 2; *Materiały*

Dziejopisowie zdobyli sobie wyjątkową pozycję w życiu społeczeństwa właśnie w epoce rozbiorów. Ich wpływ na świadomość warstw oświeconych był znaczny, a i aktywność polityczna niejednego historyka bardzo widoczna. Toteż badania nad historiografią tej epoki mają szczególne znaczenie. Tu na czoło wysuwa się pisarstwo Mariana Henryka Serejskiego. Autor ten ujmował tematykę podmiotowo (tu zaliczyć należy zwięzły zarys historiografii polskiej lat 1860 - 1900 czy monografię poświęconą szkole krakowskiej, widzianej na tle osiągnięć historiografii europejskiej), jak i przedmiotowo (pisząc zwięzłe dzieło o narodzie i państwie w polskiej myśli historycznej). Ten wybitny znawca dziejów historiografii znalazł kontynuatorów w osobach Jerzego Maternickiego, który podjął ambitny zamiar zaprezentowania polskiej historiografii XX stulecia, oraz Andrzeja Feliksa Grabskiego oddającego do rąk czytelnika liczne rozprawy o historiografii polskiej i jej związkach z dziejopisarstwem obcym⁸¹.

Mówiąc o oddziaływaniu słowa pisanego na społeczeństwo polskie, zastanowić się również wypada nad badaniami dotyczącymi prasy. W dobie rozbiorczej odgrywała ona szczególną rolę, nie tylko informacyjną, oceniającą i agitacyjną, ale była krzewicielką języka ojczystego. Wielokrotnie z powodu braku stronnictw politycznych wokół niej grupowali się działacze polityczni. Czy historiografia w sposób zadowolający w swych badaniach uwzględniła tę problematykę? Odpowiedź nie może być jednoznaczna. Wydarzeniem w tej dziedzinie było pojawienie się wspomnianej już książki Krzysztofa Dunin-Wąsowicza o czasopiśmiennictwie ludowym w Galicji. Autor skoncentrował swoją uwagę na czasopiśmie „Przyjaciel Ludu”, zbyt mało miejsca poświęcając innym organom prasowym. Ukazało się nieco zwięzłych monografii poświęconych prasie polskiej w poszczególnych regionach, np. na Pomorzu Gdańskim (Tadeusza Cieślaka), w środowisku emigracyjnym Andrzeja Paczkowskiego. Jan Data pisał o tematyce literackiej w czasopismach poznańskich. Trudno jednak określić sytuację jako zadowalającą. Niedostatki w badaniach nad tą problematyką wyraźnie dały znać o sobie w tomie wydawnictwa *Prasa polska w latach 1864 - 1918*, ma ono bowiem niespójny charakter. Rozprawy o charakterze encyklopedycznym przemieszane są z artykułami bardzo ogólnymi, sygnalizującymi tematykę. Gdy rozwa-

z konferencji poświęconej charakterowi narodowemu Polaków ukazały się [w:] „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 1-2, s. 163-164. *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.* pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1981.

⁸¹ A. F. Grabski, *Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej*, Łódź 1981; tenże, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983; tenże, *Kształty historii*, Łódź 1985; J. Maternicki, *Historiografia Polska XX wieku*, część I, Lata 1900 - 1918, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1982; tenże, *Kultura historyczna dawna i współczesna*, Warszawa 1979; M. H. Serejski, *Krakowska szkoła historyczna i historiografia europejska. Spór o historyczną szkołę krakowską*, Kraków 1972; tenże, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1973; tenże, *Zarys historii historiografii polskiej*, cz. II, 1860 - 1900, Łódź 1956.

zania nad zaborem rosyjskim, austriackim i nad emigracją mogą częściowo usatysfakcjonować (Zenon Kmiecik, Jerzy Myśliński, Andrzej Paczkowski), to informacje o prasie w zaborze pruskim są tylko naszkicowane (Tadeusz Cieślak, Witold Jakóbczyk)⁸².

Kwestia, bez której trudno zrozumieć historię Polski, a szczególnie sprawy identyfikacji narodowej w dobie zaborów, to dzieje Kościoła katolickiego. W tej dziedzinie wiele jeszcze zagadnień czeka na swych badaczy, odczuwa się brak gruntownych opracowań monograficznych. Wśród nielicznych publikacji na podkreślenie zasługują rozprawy ks. Zygmunta Zielińskiego. Istniejącą lukę w niemalym stopniu wypełnia II tom wydawnictwa *Dzieje Kościoła w Polsce*, obejmujący lata 1764 - 1918, pod red. ks. Bolesława Kumora i ks. Zdzisława Obertyńskiego. Współautorami tomu są bp Wincenty Urban, ks. Tadeusz Śliwa, ks. Daniel Olszewski⁸³. W omawianym dziele zajęto się nie tylko Kościołem katolickim, ale również greckokatolickim, ormiańskim i wspólnotą protestancką.

Na uwagę zasługują badania nad dziejami prawa. W ramach syntezy *Historia państwa i prawa Polski* pod redakcją Juliusza Bardacha ukazał się tom IV pióra Konstantego Grzybowskiego, po śmierci autora uzupełniony i przygotowany do druku przez Juliusza Bardacha, Stanisława Grodzkiego i Monikę Senkowską-Gluck. Położono w nim nacisk na prezentację zasad funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Niewiele natomiast mamy informacji na temat funkcjonowania aparatu wymiaru sprawiedliwości. Tu wiele nowego wnosi nowatorska monografia Elżbiety Kaczyńskiej pt. *Człowiek przed sądem*. Żywić należy nadzieję, że praca ta zainspiruje innych badaczy⁸⁴.

Ważne miejsce w studiach historycznych zajmują rozważania nad rolą wybitnych jednostek w historii. Polska biografistyka po II wojnie przechodziła różne koleje.

Już w pierwszych latach Polski Ludowej ukazała się praca Tadeusza Daniszewskiego popularyzująca Feliksa Dzierżyńskiego. Na szersze przedstawienie tej postaci przyszło czekać wiele lat. Kolejne prace poświęcone Dzierżyńskiemu przygotowane zostały przez Jerzego Ochmańskiego. Pierwsza, zwięzła jeszcze książka, a będąca zapowiedzią dalszych studiów autora nad tą postacią, ukazała się w 1975 r., następna, obszerniejsza, w

⁸² T. Cieślak, *Z dziejów prasy polskiej na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1964; A. Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870 - 1939. Zarys problematyki*, Warszawa 1977; *Prasa polska w latach 1864 - 1918. Historia prasy polskiej*, cz. 2, red. J. Łojek, Warszawa 1976; J. Data, *Problematyka literacka czasopiśm poznańskich w latach 1869 - 1896*, Gdańsk 1984.

⁸³ *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, 1764 - 1945, cz. 1, 1764 - 1918, red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński, Poznań—Warszawa 1979.

⁸⁴ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*. Tom IV od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa. Uzupełnili i przygotowali do druku: J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1982; E. Kaczyńska, *Człowiek przed sądem. Społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim 1815 - 1914*, Warszawa 1982.

1980⁸⁵. Dyskusyjne są tytuły dwóch prac o Dzierżyńskim, utrzymane w manierze publicystycznej.

Sprzyjające dla badań nad wybitnymi Polakami interesującej nas epoki okazały się lata siedemdziesiąte. Biografie opartych na gruntownych badaniach źródłowych doczekali się dwaj Polacy, którzy do historii powszechnej przeszli jako generałowie Komuny Paryskiej, a mianowicie Walenty Wróblewski, o którym pisał Jerzy Borejsza, i Jarosław Dąbrowski, któremu poświęcił książkę Jerzy Zdrada. Obaj autorzy są pod urokiem opisywanych przez siebie bohaterów⁸⁶. Na uwagę zasługują dwie monografie Ludwika Waryńskiego: pióra Jerzego Targalskiego i — gruntowniejsza — Andrzeja Notkowskiego. Postać Juliana Marchlewskiego doczekała się monografii pióra Feliksa Tycha i Horsta Schumachera. Autorzy stosunkowo wiele miejsca poświęcają jego stosunkowi do kwestii narodowej. Działaczem robotniczym, nie tego jednak co Waryński czy Marchlewski formatu, był Marcin Kasprzak, któremu dwie książki poświęcił Zygmunt Paterczyk. Autor ze zmiennym szczęściem stara się odmitologizować tę postać, która zarówno za życia, jak i po śmierci budziła wiele kontrowersji, stwierdzając zarazem, że zasługi Kasprzaka dla ruchu robotniczego, szczególnie w Wielkopolsce, są niepodważalne⁸⁷. Dmowski doczekał się dwóch biografii. W 1971 r. ukazała się książka Andrzeja Micewskiego. Napisana z pasją prezentuje polityka dużego formatu, który jednak w rezultacie poniósł klęskę. Bardzo krytycznie ocenił Dmowskiego Roman Wapiński w swej zwięzłej biografii. Autor uważa, że w obliczu błędnych założeń ideologicznych, nacechowanych obskurantyzmem i skrajnym nacjonalizmem, „prawie bez znaczenia pozostawała jego umiejętność realistycznej oceny międzynarodowego położenia Polski, w przeciwieństwie bowiem do niego znaczna część jego wyznawców skłonna była patrzeć na otaczający ich świat li tylko przez pryzmat nacjonalizmu”⁸⁸. Józef Piłsudski nie posiada w historiografii PRL pełnej monografii. Swego czasu Andrzej Garlicki zaczął publikować na łamach tygodnika „Kultura” część biografii Józefa Piłsudskiego, będącej zapowiedzią obszernej publikacji, która jednak nie wyszła drukiem. Ukazała się natomiast książka tegoż autora zatytułowana *U źródeł obozu belwederskiego* (1983), będąca *de facto* polityczną biografią Piłsudskiego do chwili

⁸⁵ T. Daniszewski, *Feliks Dzierżyński. Jego życie, praca, walka*, Warszawa 1948; tenże, *Feliks Dzierżyński — nieugięty bojownik o zwycięstwo socjalizmu*, Warszawa 1951; J. Ochmański, *Feliks Dzierżyński 1877 - 1926*, Poznań 1975; tenże, *Feliks Dzierżyński. Nieustraszony żołnierz rewolucji 1877 - 1926*, Warszawa 1980.

⁸⁶ J. W. Borejsza, *Patriota bez paszportu*, Warszawa 1970; J. Zdrada, *Jarosław Dąbrowski 1836 - 1871*, Kraków 1973.

⁸⁷ A. Notkowski, *Ludwik Waryński*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1978; J. Targalski, *Ludwik Waryński. Próba życia*, Warszawa 1976; F. Tych, H. Schumacher, *Julian Marchlewski. Szkic biograficzny*, Warszawa 1966; Z. Paterczyk, *Marcin Kasprzak*, Warszawa 1977; tenże, *Marcin Kasprzak i jego sprawa*, Warszawa—Poznań 1985.

⁸⁸ A. Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Warszawa 1979.

li przejęcia władzy przez prezydenta Gabriela Narutowicza. W *Polskim Słowniku Biograficznym* Garlicki wydrukował też obszerny życiorys Piłsudskiego. W ciekawej monografii o genezie obozu belwederskiego odczuwa się brak szerszej charakterystyki Piłsudskiego. Nic nie jest jednak w stanie zastąpić książki pod prostym, ale jakże wymownym tytułem *Józef Piłsudski*, na którą tak wielu czytelników czeka. Należy dodać, że jedynie nieliczni sięgnąć mogą do prac Wacława Jędrzejewicza, jakie wydano w Londynie⁸⁹.

Wojciechowi Korfantemu, kolejnemu wybitnemu politykowi, którego początek kariery przypadł na przełom XIX i XX w., poświęcona jest obszerna monografia Mariana Orzechowskiego. Praca, oparta na bogatych źródłach, zawiera interesujące wywody na temat legendy i prawdy o Korfantym. Życie Bolesława Limanowskiego, jednej z najszlachetniejszych postaci w dziejach Polski, stało się tematem cennej książki Mariana Żychowskiego, przynoszącej wszechstronną ocenę jej bohatera. Wybitnemu działaczowi demokratycznemu, współzałożycielowi ruchu ludowego w Galicji, Karolowi Lewakowskiemu, poświęcona jest praca Stefana J. Pastuszaka. Autor rewiduje poglądy, według których nie docenia się jego wybitnej roli politycznej. Krzysztof Dunin-Wąsowicz oddał do rąk czytelników obszerną biografię polityka chłopskiego — Jana Stapińskiego. Pracę o Ignacym Janie Paderewskim zawdzięczamy Marianowi Markowi Drozdowskiemu. Autor koncentruje się na aktywności politycznej swego bohatera. Andrzej Piber omawiając życie Paderewskiego, zamknął swe rozważania na 1902 r., siłą rzeczy opisując karierę artystyczną Paderewskiego. Interesującą koncepcję biografii zaprezentował Waldemar Łazuga, pisząc o Michale Bobrzyńskim. Rozpatrywał swego bohatera jako historyka i polityka. Uznał, że jako uczoney wyszedł Bobrzyński zwycięsko z próby czasu, zaś jego koncepcje polityczne były chybione⁹⁰.

Mamy też kilka biografii postaci już nie tak sztandarowych, jak wspomniane powyżej. Marek Czapliński zajął się wpływowym wydawcą i politykiem śląskim Adamem Napieralskim. Jego zdaniem był on klasycznym przykładem działacza, który — zręcznie manewrując między Centrum a Narodową Demokracją — utrzymywał silną pozycję na mapie politycznej Śląska przed 1914 r., nie umiał jednak dostosować się do zmieniającej się sytuacji podczas I wojny światowej, a zagubił się w

⁸⁹ A. Garlicki, *Piłsudski Józef, Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI/2, z. 109, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1981, s. 311-324; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867-1935. Zyciorys*, Londyn 1977; tenże, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935*, T. I i II, Londyn 1977.

⁹⁰ M. Orzechowski, *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975; M. Żychowski, *Bolesław Limanowski 1835-1935*, Warszawa 1971; S. J. Pastuszka, *Karol Lewakowski. Poglądy i działalność polityczna*, Warszawa 1980; K. Dunin-Wąsowicz, *Jan Stapiński — trybun ludu wiejskiego*, Warszawa 1969; M. M. Drozdowski, *Ignacy Jan Paderewski. Zarys biografii politycznej*, Warszawa 1979; W. Łazuga, *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa 1982; A. Piber, *Droga do sławy*, Warszawa 1982.

dobie niepodległości. W pożytecznej serii wydawanej przez olsztyńską oficynę „Pojezierze” ukazały się sylwetki zasłużonych na niwie narodowej działaczy: Andrzeja Samulskiego, pióra Janusza Jasińskiego i Antoniego Osuchowskiego, opracowane przez Eugeniusza Tryniszewskiego⁹¹.

Jest rzeczą charakterystyczną, że uwaga badaczy koncentrowała się na działaczach politycznych, mężach stanu. Ludzie, którzy wyróżniali się w innych dziedzinach, jak gdyby uchodzili uwagi historyków tej epoki. Wyjątek stanowi tu świetna biografia Jana Blocha, pióra Ryszarda Kołodziejczyka. Autor prezentuje wybitnego na skalę europejską burzua, a zarazem autora cennych dzieł naukowych, pacyfistę i filantropa. Dwie kwestie podniesione przez Kołodziejczyka zasługują na szczególną uwagę, pierwsza — to wtapianie się Blocha w środowisko polskie, druga — to kompleks, który na pewno był udziałem nie tylko „króla polskich kolei”, a mianowicie przeświadczenie, że mimo niezwykłych zdolności, w warunkach niewoli zamknięta jest dlań droga do wielkiej kariery politycznej⁹².

Poza zwartymi biografiami i słownikami biograficznymi pojawiły się publikacje, w których prezentowano postaci powiązane przynależnością ideową, pełnionymi funkcjami czy też określonym terytorium. Wymienić tu trzeba wspomniane już biogramy „trzeźwych entuzjastów” pióra Stefana Kieniewiczza. Wojciech Karpiński i Marcin Król zaprezentowali *Sylwetki polityczne XIX wieku* (1974), które łączyło — jak pisał w przedmowie Henryk Wereszycki — „poczucie obowiązku pracy na rzecz sprawy narodowej”. Pod redakcją Witolda Jakóbczyka opublikowano dwa tomy *Wielkopolan XIX wieku* (1966 - 1969). Grono historyków duchownych i świeckich oddało do rąk czytelników tom szkiców redagowany przez ks. Feliksa Lenorta o prymasach Polski w okresie niewoli i II Rzeczypospolitej. Norbert Michta i Jan Sobczak przygotowali publikację, w której zamieścili 34 życiorysy działaczy SDKPiL, niejednego wydobywając z mroku zapomnienia. Wiadomo, że każdy tego typu wybór jest dyskusyjny. Autorzy świadomie zrezygnowali z zamieszczania najbardziej kontrowersyjnych postaci, takich jak: Róża Luksemburg, Leon Jogisches-Tyszka i Adolf Warski. Interesującą próbę portretu zbiorowego działaczy ludowych przedstawił Tadeusz Kisielewski, poddając analizie 32 postaci z trzech zaborów i biorąc pod uwagę ich rodowody społeczne i ideowe oraz aktywność polityczną⁹³.

Dokonując tego bardzo zwięzłego przeglądu biografistyki, należy stwierdzić, że nadal plejada Polaków oczekuje na swych dziejopisów. Na-

⁹¹ M. Czaplński, *Adam Napieralski 1861 - 1928. Biografia polityczna*, Wrocław 1974; J. Jasiński, *Andrzej Samulski. O narodowe oblicze Warmii*, Olsztyn 1976; E. Tryniszewski, *Antoni Osuchowski 1849 - 1928. Zarys biograficzny*, Olsztyn 1985.

⁹² R. Kołodziejczyk, *Jan Bloch (1836 - 1902)*, Warszawa 1983.

⁹³ *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982; N. Michta, J. Sobczak, *Postacie z przełomu wieków. Z kręgu działaczy SDKPiL*, Warszawa 1983; T. Kisielewski, *Heroizm i kompromis. Portret zbiorowy działaczy ludowych. Cz. I Okres zaborów*, Warszawa 1977.

suwa się też uwaga, że niektórzy z historyków piszących źródłowe biografie wybitnych osobistości, które zmarły w okresie międzywojennym, a nawet wcześniej, ulegają tendencji spoglądania na ich czyny przez pryzmat zmian, jakie nastąpiły w Polsce współczesnej.

Minione czterdziestolecie przyniosło ogromny rozwój badań nad historią Polski epoki popowstaniowej. Stają się one coraz wszechstronniejsze, coraz głębiej wnikają w proces dziejowy⁹⁴. Obok tradycyjnie uprawianej historii gospodarczej czy politycznej podjęto na szeroką skalę studia nad strukturami społecznymi i świadomością społeczną. Wiele kart pozostaje jednak jeszcze nie zapisanych bądź zaledwie napoczętych, jak chociażby spojrzenie na chłopstwo przez pryzmat struktur społecznych, dzieje życia codziennego.

Mówiąc o osiągnięciach historiografii polskiej ostatnich czterdziestu lat, zastanowić się również trzeba nad badaniami dotyczącymi dziejów powszechnych. Cechą charakterystyczną badań nad wiekiem dziewiętnastym jest fakt, że przeszłość ziem polskich w tej dobie jest związana nie tylko z dziejami naszego narodu, ale również państw zaborczych. Bardzo wyraźnie rysuje się to w przypadku ich polityki wobec społeczeństwa polskiego i jego postawy.

Prowadzone na szeroką skalę badania nad dziejami powszechnymi *sensu stricto* wymagają możliwości dotarcia do archiwów zagranicznych, dostępu do niezwykle bogatej literatury. W tym zakresie, z wiadomych przyczyn, możliwości są ograniczone. Zaobserwować było można dominację studiów nad dziejami państw zaborczych. Liczne dzieła dotyczące przeszłości Rosji zawdzięczamy przede wszystkim Ludwikowi Bazylowowi. Obok syntezy dziejów Rosji w XIX w. opublikował on prace monograficzne dotyczące polityki wewnętrznej caratu, w tym rosyjskiego męża stanu Piotra Stołypina, który fascynował autora. Aktywność narodników, tak istotna dla ruchu rewolucyjnego, znalazła swe odbicie w dwóch obszernych, oryginalnych monografiach Ludwika Bazylowa i Marii Wawrykowej. Idee panslawizmu znalazły swój wyraz w monografii Mieczysława Tantego o zjeździe słowiańskim w Moskwie 1867 r. Autor podniósł reakcyjny charakter panslawizmu, który nie liczył się z rozwojem świadomości narodowej u Słowian. Z drugiej jednak strony stanowiła oparcie dla Słowian (poza Polakami) walczącymi z obcym uciskiem. W pracach zajmujących się polityką zagraniczną Rosji uwaga badaczy skupiła się na jednym z węzłowych problemów, a mianowicie na walce

⁹⁴ M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921*, Londyn 1961; S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1968; K. Groniowski, J. Skowronek, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1971; I. Koberdowa, *Między pierwszą a drugą Rzeczypospolitą. Dzieje Polski 1795-1918*, Warszawa 1976; H. Zieliński, *Historia Polski 1864-1939*, Warszawa 1968; H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski 1864-1918*, wyd. II, Paryż 1979; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. I, 1864-1914. Wyd. III, Londyn 1984; *Historia Polski*, T. III. Cz. I i II, pod red. Z. Kormanowej, I. Pietrzak-Pawłowskiej i W. Najdus, Warszawa 1963-1972; J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*. Wyd. VIII, Warszawa 1984.

caratu o wpływy na Bałkanach i zdobycie kontroli nad cieśninami Bosfor i Dardanele. Kwestię tę porusza Antoni Giza w rozprawie przedstawiającej stosunek rosyjskich słowianofilów do kryzysu bałkańskiego w latach 1875 - 1878. Mieczysław Tanty zajął się stosunkiem Rosji do wojen bałkańskich. Podejmowano również prace poświęcone współdziałaniu socjaldemokratów rosyjskich i polskich. O udziale Polaków w SDPRR pisał Zygmunt Łukawski. Ambitnej próby omówienia dwóch powstań w dobie rewolucji 1905 - 1907 r., a mianowicie łódzkiego i moskiewskiego, podjęli się Ludwik Mrocza i Władysław Bortnowski. Należy żałować, że nie pokusili się o zakończenie, w którym mogłoby się znaleźć porównanie obu zrywów zbrojnych, czego zresztą czytelnik oczekiwał. Fragment polski biografii Włodzimierza Lenina opracowała Walentyna Najdus⁹⁵. Nieczęsto uprawianą dziedziną są dzieje kultury. Tu na podkreślenie zasługuje dzieło Ludwika Bazyłowa o nowożytniej kulturze rosyjskiej.

Również dzieje Niemiec doczekały się wielu opracowań. Podjęto próby syntez. Spod pióra Jerzego Krasuskiego wyszła książka dotycząca Rzeszy w latach 1871 - 1945 oraz część *Historii Niemiec* poświęcona interesującej nas epoce, przygotowywana przez ośrodek wrocławski, a prezentowana przez Adama Galosa. Dzieje gospodarcze są przedmiotem pracy Czesława Łuczaka.

Ukazało się też kilka monografii poświęconych polityce wewnętrznej Niemiec. Wymienić należy przede wszystkim książkę Witolda Jakóbczyka pt. *Niemcy 1815 - 1919, między partykularyzmem a federalizmem*, dotyczącą procesu jednoczenia się Niemiec, a więc jednego z podstawowych problemów nie tylko w dziejach tego narodu, ale i powszechnych. Dwoma węzłowymi wydarzeniami w dziejach Rzeszy wilhelmińskiej zajęli się Jerzy Krasuski, który pisze o Kulturkampfe, i Tadeusz Cieślak zajmujący się ustawą antysocjalistyczną. Zdzisław Grot podjął zamiar przygotowania monografii poświęconych polityce Prus-Niemiec wobec niepolskich mniejszości narodowych. Zdążył jednak opracować jedynie opartą na badaniach archiwalnych książkę o sytuacji w Szlezewiku. Znałe są związki historiografii niemieckiej z myślą polityczną. Tej ważnej kwestii prace swe poświęcili Jerzy Krasuski i Henryk Olszewski. Militarystycznym niemieckim zajął się Andrzej J. Kamiński. Nad stosunkiem niemieckiej socjaldemokracji do polityki kolonialnej zastanawiał się Anto-

⁹⁵ L. Bazyłow, *Historia Rosji 1801 - 1917*, Warszawa 1977; tenże, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1968; tenże, *Działalność narodnictwa rosyjskiego w latach 1878 - 1881*, Wrocław 1960; tenże, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972; *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986; A. Giza, *Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875 - 1878*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1982; Z. Łukawski, *Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym 1894 - 1907*, Warszawa 1984; L. Mrocza, W. Bortnowski, *Dwa powstania*, Łódź 1974; W. Najdus, *Lenin wśród przyjaciół i znajomych w Polsce 1912 - 1914*, Warszawa 1977; M. Tanty, *Zjazd słowiański w Moskwie 1867 roku*, Warszawa 1970; tenże, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912 - 1913*, Warszawa 1970; M. Wawrykowa, *Rewolucyjne narodnictwo w latach siedemdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1963.

ni Czubiński, przygotowując obszerną, opartą na szerokich badaniach źródłowych, monografię. Polityki zagranicznej Rzeszy wilhelmskiej dotyczyła książka Andrzeja J. Kamińskiego o aktywności Niemiec na pierwszej konferencji haskiej. Zainteresowanie wybitnymi postaciami w dziejach Niemiec znalazło swe odbicie w zwięzłej monografii Witolda Jakóbczyka o Ottonie von Bismarcku ⁹⁶.

Historia monarchii habsburskiej budziła znacznie mniejsze zainteresowanie, aczkolwiek ukazały się trzy znaczące pozycje. Na pierwszym miejscu znalazła się książka Henryka Wereszyckiego zatytułowana *Pod berłem Habsburgów*. Autor starał się odpowiedzieć na pytania: gdzie tkwiły źródła rozpadu Austro-Węgier? Dlaczego państwo to nie zdołało przetrwać klęski w I wojnie światowej i rewolucji? Odpowiedzi doszukuje się w skomplikowanych stosunkach narodowościowych. Ten niezwykle skomplikowany problem został przedstawiony bardzo przejrzysto. Czytelnikowi pozwala też lepiej zrozumieć pozycję Polaków w monarchii nadunajskiej. Problematyce tej poświęcona jest również obszerna monografia Józefa Chlebowczyka, w której autor przedstawił procesy narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim w monarchii habsburskiej. Incydentalnie dotyka autor innych terytoriów. Stanisław Grodziski oddał do rąk czytelnika biografię Franciszka Józefa I, krytycznie oceniając go jako władcę ⁹⁷.

Dzieje Francji znalazły nieco miejsca w badaniach kierunków polskich. Po II wojnie zainaugurowała je książka Konstantego Grzybowskiego poświęcona ustrojowi Francji, od rewolucji francuskiej do czasów po II wojnie światowej. Sporo miejsca zajmuje okres III Republiki (1871 - 1940). Na dziejach politycznych Francji w latach 1870 - 1958 skupił się Marek Sobolewski, oddając do rąk czytelnika publikację o charakterze popularnonaukowym. Jednym z ważnych wydarzeń w dziejach najnowszych, tzn. Komuną Paryską zajęła się Irena Grajewska. Rozważania swe oparła na bogatych źródłach drukowanych i opracowaniach. Prezentując założenia teoretyczne, zwróciła uwagę na fakt, że kie-

⁹⁶ A. Galos, *Historia Niemiec od 1789 roku*, [w:] W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1981; J. Krasuski, *Historia Rzeszy niemieckiej 1871 - 1945*, Poznań 1969; C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871 - 1945*, Poznań 1984; T. Cieślak, *Bismarckowska ustawa antysocjalistyczna*, Toruń 1952; A. Czubiński, *Stanowisko socjaldemokracji niemieckiej wobec polityki kolonialnej II Rzeszy w latach 1876 - 1914*, Poznań 1966; Z. Grot, *Pruska polityka narodowościowa w Północnym Szlezewiku 1864 - 1920*, Poznań 1967; W. Jakóbczyk, *Niemcy 1815 - 1919. Między partykularyzmem a federalizmem*, Warszawa—Poznań 1984; tenże, *Bismarck*, Warszawa 1961; A. J. Kamiński, *Militaryzm niemiecki. Główne zagadnienia społeczne i polityczne*, Warszawa 1962; tenże, *Stanowisko Niemiec na pierwszej konferencji haskiej (1899)*, Poznań 1962; J. Krasuski, *Spór o orientację imperializmu niemieckiego w dobie wilhelmskiej. Poglądy polityczne Hansa Delbrücka*, Poznań 1961; tenże, *Kulturkampf. Katolicyzm i liberalizm w Niemczech XIX wieku*, Poznań 1963; H. Olszewski, *Nauka historii w upadku*, Warszawa—Poznań 1982.

⁹⁷ J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa—Kraków 1975; S. Grodziski, *Franciszek Józef I*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978; H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, wyd. II, Kraków 1986.

rownictwo Komuny zmuszone było do ich rewizji w obliczu rozwoju wydarzeń. Postaci tak znaczącej dla życia politycznego Francji w interesującej nas epoce — Leonowi Gambecie obszerną książkę poświęciła Irena Koberdowa⁹⁸.

Longin Pastusiak poświęcił duże prace dziejom dyplomacji Stanów Zjednoczonych, od powstania USA do 1945 r. Książki te oparte są na bogatej literaturze przedmiotu i podstawowych źródłach drukowanych. Systemowi sprawowania władzy prezydenckiej poświęcona jest praca Kazimierza Nowaka⁹⁹.

Zbliżenie czytelnikowi polskiemu dziejów Włoch nowożytnych zawdzięczamy Mieczysławowi Żywczyńskiemu. Wydarzeniem wydawniczym było ukazanie się dzieła Zygmunta Zielińskiego pt. *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*¹⁰⁰.

W historiografii polskiej od lat interesowano się tematyką Bałkanów i dziejami Turcji. Mieczysław Tanty podjął się opracowania jednego z podstawowych problemów międzynarodowych XIX w., a mianowicie miejsca Bosforu i Dardaneli w polityce mocarstw, a Tomasz Wituch przygotował publikację o genezie i losach Kanału Sueskiego i dziejach Turcji w dobie reform (1878 - 1923), zmierzających do uzdrowienia „chorego człowieka”, jak nazywano powszechnie państwo otomańskie¹⁰¹.

Najważniejszym wydarzeniem międzynarodowym w epoce tzw. zbrojnego pokoju to załamanie się tradycyjnych związków między trzema reakcyjnymi mocarstwami: Rosją, Austro-Węgrami i Prusami-Niemcami. Ta konstelacja międzynarodowa, funkcjonująca w latach 1872 - 1887, a określana jako sojusz trzech cesarzy, stała się przedmiotem rozważań Henryka Wereszyckiego. W trzech tomach autor zastanawia się nad genezą tego sojuszu, jego funkcjonowaniem i rozpadem. Na tym tle spogląda też na sprawę polską¹⁰². Dzięki Ludwikowi Hassowi czytelnik polski otrzymał dwa obszernie tomy traktujące o wolnomularstwie w Europie Środkowo-Wschodniej od XVIII w. po lata dwudzieste XX w.¹⁰³

⁹⁸ I. Grajewska, *Komuna paryska 1871 r. Zagadnienia władzy proletariackiej*, Warszawa 1961; K. Grzybowski, *Demokracja francuska*, Kraków 1947; I. Koberdowa, *Leon Gambetta...*, Warszawa 1959; M. Sobolewski, *Od drugiego cesarstwa do piątej republiki. Studia z dziejów politycznych Francji 1870 - 1958*, Warszawa 1963.

⁹⁹ K. Nowak, *System prezydencki Stanów Zjednoczonych*, Toruń 1969; L. Pastusiak, *Dyplomacja Stanów Zjednoczonych (XVIII i XIX wieku)*, Warszawa 1978; tenże, *Pół wieku dyplomacji amerykańskiej 1898 - 1945*, Warszawa 1974.

¹⁰⁰ M. Żywczyński, *Włochy nowożytne 1796 - 1945*, Warszawa 1971; Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1983.

¹⁰¹ M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982; T. Wituch, *Kanał Sueski*, Warszawa 1972; *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878 - 1923*, Warszawa 1980.

¹⁰² H. Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866 - 1872*, Warszawa 1966; tenże, *Walka o pokój europejski 1872 - 1878*, Warszawa 1971; tenże, *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa 1977.

¹⁰³ L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Łódź 1982; tenże, *Ambicje, rachuby i rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905 - 1928*, Warszawa 1984.

Interesująca nas epoka to również lata ekspansji kolonialnej. Andrzej Bartnicki i Jerzy Prokopczuk zajmowali się kolonializmem i powstałymi na tym tle konfliktami. Andrzej Bartnicki przygotował również monografię o miejscu Egiptu i Sudanu w polityce Wielkiej Brytanii, a Teresa Strajuda — o początkach egipskiego nacjonalizmu. Na podstawie bogatych źródeł archiwalnych i literatury przedmiotu interesującą pracę napisał Michał Tymowski. Jest ona poświęcona armiom dwóch państw zachodnioafrykańskich — Samoriego i Kenedugu. Wprowadzając czytelnika w tematykę, rzadko w Polsce poruszaną, zwrócił uwagę na znaczenie tych badań dla zrozumienia współczesności Czarnego Łądu, gdzie wojsko odgrywa szczególną rolę. Interesujące są rozważania komparatystyczne, w których to autor dokonuje porównania między armiami w epoce wczesnopaństwowej na ziemiach słowiańskich a dziewiętnastowiecznymi wojskami władców murzyńskich ¹⁰⁴.

Badacze polscy stosunkowo wiele miejsca poświęcali międzynarodowej lewicy politycznej. Irena Koberdowa w zwięzły sposób przedstawiła ruch robotniczy w dobie II Międzynarodówki. Dzięki twórczości Marka Waldenberga otrzymaliśmy kilka ważnych pozycji z dziedziny myśli politycznej. Uwagę autora zaprzętał Karol Kautsky jako teoretyk ruchu robotniczego, jemu też poświęcił dwie gruntowne monografie. Kolejne dzieło to rozważania na temat myśli politycznej Włodzimierza I. Lenina. Szukając źródeł ideologicznych współczesnej tzw. Nowej Lewicy, Marek Waldenberg zwrócił uwagę, że korzysta ona z dorobku szeroko pojętej myśli socjalistycznej czasów minionych. Przygotował więc pracę pt. *Prekursorzy Nowej Lewicy* ¹⁰⁵.

Oceniając dokonania historiografii polskiej, podejmującej dzieje powszechne, rysuje się swoisty europocentryzm, ale i tutaj brak głębszych studiów nad dziewiętnastowieczną Anglią. Badania nad innymi kontynentami podejmowane są przez nielicznych.

O zainteresowaniu czytelnika polskiego dziejami powszechnymi świadczy poczytność dzieł o charakterze syntetycznym. Dzieło Janusza Pajewskiego, *Historia powszechna 1871 - 1918*, doczekało się już czterech wydań.

---

¹⁰⁴ A. Bartnicki, *Konflikty kolonialne 1869 - 1939*, Warszawa 1971; tenże, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882 - 1939*, Warszawa 1974; J. Prokopczuk, *Problemy kolonializmu w Afryce 1871 - 1939*, Warszawa 1962; T. Stajuda, *U źródeł egipskiego nacjonalizmu. Egipskie ruchy polityczne 1882 - 1914*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984; M. Tymowski, *Karabin i władza w Afryce XIX wieku*, Warszawa 1985.

¹⁰⁵ I. Koberdowa, *Międzynarodowy ruch robotniczy w okresie II Międzynarodówki*, Warszawa 1974; M. Waldenberg, *Myśl polityczna Karola Kautsky'ego w okresie sporu z rewizjonizmem 1838 - 1909*, Kraków 1970; tenże, *Wzlot i upadek Karola Kautsky'ego*, Kraków 1972; tenże, *Rewolucja i państwo w myśli politycznej W. I. Lenina*, Warszawa 1978; tenże, *Prekursorzy Nowej Lewicy*, Kraków—Wrocław 1985.